

Іван Дрогомирецький

В'ЯЗНЕМ
ПІД
ТРЬОМА
РЕЖИМАМИ

Іван Дрогомирецький

В'ЯЗНЕМ ПІД ТРЬОМА РЕЖИМАМИ

«Лілея-НВ»
Івано-Франківськ
2003

Неможливо повторити долю людини, а особливо таку, що збігається з долею поневоленого народу. Та явити її у спогадах і донести до читача — своєрідні обов'язок і необхідність. Книжка в'язня трьох режимів Івана Дрогомирецького адресована тим, кому не байдужа українська історія.

ISBN 966-668-059-9

©Дрогомирецький Іван, 2003

©Видавництво «Лілея-НВ», 2003

Іван Дрогомирецький

Тривалий час не покидала мене думка написати бодай коротенький спомин про те, що я пережив у тюрмах і гітлерівському концлагері. Та коли починав згадувати ті страхіття, що я пережив, мене огортав такий відчай, що не міг взятися за перо.

Минали роки... І ось Україна стає вільною. Я був щасливий, що дожив до тої хвилини, коли ідея, за яку я карався, сповнилася.

З великою радістю я поїхав на Україну, щоб побачити її. Подивитися на Святий Київ наш великий, послухати, як реве та стогне Дніпр широкий, побачити історичні пам'ятки, про що мріяв ціле своє життя. Заїхав я і до свого рідного села, щоб походити по тих слідах, що колись бігав босими ногами, послухати шуму бистроводного Дністра, як у луках щебечуть солов'ї.

В селі зустріли мене мої племінники. За той час, як я лишив рідне село, народилися і виросли два покоління. Вони знали, що їхнього дядька арештували німці, що дядько сидів у тюрмі, просили розповісти їм, за що, хто такий був полковник Коновалець, Бандера, де поділась УПА.

Багато розповісти їм я не міг, бо дав обіт їм написати. Тепер на схилі свого життя захотів виконати свою обіцянку і примусив себе написати бодай коротенько, що пережили їхній дядько і його покоління в ім'я самостійної України, хай знають, як їхні діди і батьки жертвували своєю волею, а навіть життям за волю свого народу. Від того часу минуло півстоліття, небагато лишилось у моїй пам'яті. Але були такі моменти, які так глибоко закарбувалися в пам'яті, про які ніколи не забуду. Про це моя розповідь.

Хто не пройшов через таке пекло, тому тяжко уявити собі звірства гітлерівських катів у концтаборах. Страшна правда може видаватися неймовірною. Важко збагнути, як божевільний маніяк Гітлер зумів загипнотизувати і розбудити хижі інстинкти у великій частині німецького народу, переважно у молоді. Для гітлерівських садистів забити невинну людину в найбільш жорстокий спосіб давало їм насолоду, заспокоєння своїх пристрастей.

Сьогодні, через півстоліття, згадую як страшний сон, не віриться, що то була дійсність, що людина може пережити такі тортури. Та і не багато витримало: витримали лише сильні духом, ті, що вірили в свої сили та щасливий збіг обставин.

ЧАСТИНА І

ПІД ПОЛЬСЬКИМ РЕЖИМОМ

Є така приказка: кожна людина є ковалем своєї долі. Та не так було зі мною. Мою лиху долю кували злобні ковалі, моя доля завела мене за ґрати, де я провів свої найкращі молоді роки.

Належав я до того покоління, яке успадкувало від батьків своїх боротьбу за Українську самостійну соборну державу.

Коли закінчилася Перша світова війна, Україна попала в неволю до ворогів. Західна Україна опинилася під Польщею. Українське вояцтво, яке програто війну, тяжко сприймало втрату своєї держави. Але патріоти не складали зброї, а продовжували боротьбу з польським окупаційним урядом у підпіллі.

У вересні 1920 року твориться Українська Військова Організація (УВО) під проводом полковника Євгена Коновальця. УВО поставила перед собою завдання в нових політичних умовах відбудувати Українську державу. УВО вела політично-пропагандивну діяльність, дбала про виховання військових кадрів. У перші роки окупації завдяки УВО полякам не вдалося провести вибори до варшавського сейму, як вони хотіли. Українці збойкотували ці вибори. УВО своїми заходами залякування стримувала наплив польських колоністів на українські землі, палила фільварки, що руйнувало економіку польського поміщництва в Україні.

Найбільш успішно розвивалася діяльність УВО на західноукраїнських землях.

Якщо напочатку (у 1920—1922 роках) все зводилося до революційно-військових дій, то пізніше перейшли до революційно-політичних. УВО організовує замах на політичних діячів: на маршала Йосифа Пілсудського та воєводу Грабського у Львові 26 вересня 1921 року, на президента Войцеховського у Львові 5 вересня 1924 року, на шкільного куратора С. Собінського у 1926 році, на антиукраїнське «Слово польське». Причиною таких акцій була антиукраїнська політика польського уряду.

Рідна мова витіснялась з освіти, закривали середні й фахові українські школи, не допускали нашу молодь до університетів, українцям не було доступу до урядових посад, цензура обмежувала свободу слова. Патріотів запроторювали в тюрми і концтабір Березу

Картузьку, закривали православні церкви на Підляшші та Волині. При розподілі двірських земель поляки кинули клич: «Ані пяди землі в руки українця». Ця політика сприяла розвитку підпільної боротьби УВО. Патріотичні ідеї поширювалися на сторінках підпільної преси. Дії УВО виховували в широких масах національні почуття. Відчувалася потреба залучити до організації якнайбільше патріотично налаштованих громадян, особливо молоді. Провід УВО та гуртки націоналістичної молоді, як у краю, так і за кордоном, вирішили перебудувати організацію. Такого рішення дійшли у січні 1929 року на конгресі українських націоналістів у Відні. Тут було обрано Провід українських націоналістів (ПУН) і голову — полковника Євгена Коновальця.

Хоч УВО не була ліквідована, але діяльність її поступово обмежувалась. На місце УВО приходить ОУН. Ядром Організації Українських Націоналістів стали група української націоналістичної молоді у Львові, група української молоді у Празі, Легія Українських націоналістів у Подєбрадах. На конгресі у Відні були представники всіх земель України, які одноставно виявили бажання спільно продовжувати боротьбу за відновлення української державності. Вся робота повинна була вестись конспіративно.

На Віденському конгресі вирішено залучити до боротьби широкі верстви населення, особливо робітничу, сільську, студентську молодь. Вона повинна була виховуватись на традиціях героїчного минулого. ОУН мала на меті виховувати український народ у дусі національних традицій, перетворити колишнього раба на воїна-державника. ОУН виховувала борців за народну справу, готових до самозречення. Перші слова Декалогу: «Здобудеш Українську Державу або згинеш у боротьбі за неї».

Програма ОУН здобувала численних прихильників. Невдовзі у цілому світі появилася низка націоналістичних видань. Широко-відомою стала ОУН після замаху Миколи Леніка на радянський конзулят у 1933 році, протесту проти голодомору в Україні та вбивства українським бойовиком Мацейком у червні 1934 року польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, який був відповідальний за репресії проти українців.

Акції ОУН викликали гостру реакцію окупантів. У тридцятому році польська кавалерія нападала на села, як татарська орда, побивала до крові селян, у кооперативних крамницях товар поливали нафтою і палили, витягали з оборогів снопи і годували коней, заставляли жінок і дівчат чистити коней. Люди втікали із сіл, знуцанням не було меж. Що ближче до кінця польського панування, то більше шаленіли гнобителі. Але вони не бачили загрози від західного сусіда. Навіть планували разом з Гітлером ділити Україну, мріяли про велику «Польську од можа до можа», доходило до смішного: возили в дзбанку воду з Чорного моря і виливали в Балтійське.

Українців хотіли силоміць сполонізувати, не допускали до ніякої праці. Як хтось з українців хотів отримати будь-яку роботу, вимагали зміни метрики на римо-католицьку. Організували «шляхту загородову», будували «косцюлки», запроваджували в школах викладання польською мовою, маленьких українських дітей примушували молитися по-польськи, співати польські патріотичні пісні.

Коли така політика не мала успіху, то планували розселити місцевих жителів по цілій Польщі, а на їхнє місце поселити поляків і так ліквідувати українців як націю. В польській пресі можна було прочитати й інші рекомендації. Наприклад, «Слово польське» давало таку раду:

«Треба нарешті покінчити з моральним заламанням, треба гайдамаків так бити в морду, щоб кров'ю спливала ціла гайдамачина. Треба обмежити середню і вищу освіту для «русінув» до «нумерус нулюс»».

Міністр освіти Грабський обіцяв, що за двадцять років у Польщі українців не буде. Та вийшло навпаки — за двадцять років не стало в Україні польського панування.

За таких обставин я не міг стояти осторонь. Тому шукав дороги до ОУН, хотів брати участь у боротьбі за Українську державу. В 1933 році, коли мені сповнилося двадцять, я вступив до лав ОУН і був щасливий та гордий, що належу до борців-патріотів. Я знав, що за участь в ОУН міг потрапити до тюрми, навіть на шибеницю, як Білас та Давилишин, та мене це не лякало. Я був готовий виконати важливий наказ. Таких було нас тисячі, що заповнювали тюрми і Березу Картузьку.

АРЕШТ

В ОУН я довго не працював, бо вже на початку 1934 року був арештований за участь в антишкільній акції: за розповсюдження листівок та знищення в школі портретів польських вождів і Орла. Всилав мене таки мій провідник, той самий, що завербував мене до ОУН. Одного із членів нашої п'ятки, Лапку Омеляна, випадково побачив донощик Микола Галюк, саме коли Лапка наклеював листівки, і доніс сільському писарю Семенові Кирдяку, який був поліцейним аґентом. Той відразу покликав поліцію, і Лапку арештували. Лапка ще не був добре вишколений. Під тиском поліції заламався і «засипав» Трощука, а Трощук — інших. Найгірше зробив Трощук, що «засипав» Михайла Городецького із села Межигірців, з яким мав зв'язок. Городецького поліція тортурувала, але він не видав нікого, помер у тюрмі в Равігу внаслідок побоїв.

Мене поліція не тортурувала. Казали, що їм досить того, що розказали про мене інші. Сиділи ми у Станиславові у слідчій тюрмі. На початку я був один в камері. Почував себе так, ніби впав до глибокої ями і не міг з неї вилізти. За кілька тижнів привели до мене Юрка Вінтонюка з с. Пасічної. Юрко вже пройшов ідеологічний вишкіл, сидів довший час і знав багато тюремних таємниць. Він навчив мене спеціальної в'язничної азбуки Морзе, якою ми порозумівалися в камерах, стуканням у стіну, а на прогуляках — пальцями. Юрко розказав мені, як багато українців сидить тут за належність до ОУН. Він належав до групи дванадцятьох бойовиків, які були арештовані в Пневі коло Надвірної. Вони йшли як туристи в Карпати, на Говерлю. Там мали проходити бойовий вишкіл. Одного з них, Євнича зі Львова, поліція затримала. При ньому знайшли в наплічнику дванадцять револьверів. Тоді поліція затримала всіх інших бойовиків. Були вони з цілої Галичини і Волині. Зі Станиславова — Петро Гоголь, з Пасічної — Юрко Вінтонів, Михайло Вінтоняк, зі Стрийщини — Юрко Барабаш, Корінець і Баран, зі Львова — Явнич, Урбан, Юрко Онишкевич, з Волині — Іван Скоп'юк (розстріляний енкаведистами в Луцькій тюрмі 1941 року), Петрчук із Ківерців і Куц, з Бережан — Відула і Заставецький, Роман Антонович зі Львова, отець Федорів, тоді ще студент богослов'я, був засуджений на шість років. Були і дівчата: Оксана Лемеха, Лідія Мак (літарне псевдо Лариса Мурович) зі Станиславова і Рома Чорна зі Львова.

З Юрком ми просиділи цілу весну, аж до липня, до його засуду. Було нам незле. Ми не сумували за волею і не нудьгували. Юрко готувався до матури, мав підручники, з яких і я користав. Ми були зайняті наукою, не голодували, бо харчі нам приносили з дому кожного тижня.

Бойовиків, арештованих у Пневі, звинувачували у підготовці нападу на пошту, але доказів не було, і тому їх довго тримали у слідстві. А коли у червні 1934 року українськими бойовиками був убитий міністер внутрішніх справ Б. Перацький, то їх засудили і без доказів на довгі роки тяжкої тюрми — від 10—15 років кожного.

В кінці липня судили і мою групу. Хоч за нами не було великої провини (розповсюдження нелегальної літератури), але за належність до ОУН покарали дуже суворо: Трощука і Городецького — на вісім років, Лапку — на сім, Дрогомирецького і Дзіньковського — на шість, Кирдяка — на п'ять, Галюка — на чотири роки. Після вироку ми сиділи всі разом: двадцять в'язнів в одній великій камері. Були між нами жиди, засуджені за комунізм, з ними кожного дня доходило до гарячих дискусій. В такому великому гурті неможливо було вчитися. Одиною розвагою була гра в шахи.

В січні 1935 року всіх засуджених на тривале ув'язнення перевезли до тюрми у Вронках. Місто Вронки знаходиться в Західній Польщі, біля Познаня, недалеко польсько-німецького кордону. В'язниця належала до тяжких. Була збудована німцями до Першої світової війни. Це великий будинок серед поля, над рікою Вартою, споруджений у формі хреста, обведений високим муром, дуже непривітний, справляв гнітюче враження. Камери були малі, призначені на одного і на трьох людей. Під стелею маленькі тьмяні віконця, підлога цементна, що дуже впливало на ревматизм. А найгірше — не було каналізації — користувалися «парашею». Але з цього ми мали вигоду, бо двері залишались відкритими цілий день.

Нас зі Станиславівської тюрми розмістили на третьому поверсі по трьох в одній камері. Рано ключник відкриває двері і каже йти на другий кінець відділу, до умивальні, і нести туди «парашу». Заходимо до умивальні — і тут приємне здивування — повно мужчин у цивільному одязі, волосся довге, так, як на волі, і всі говорять по-українськи, розпитують нас, звідки ми, за що суджені, які вироки. Розмовам не було кінця, але дзвінок покликав усіх на сніданок.

Дали ячмінну каву і кусень чорного липкого хліба. Після сніданку о десятій годині йдемо на прохід. На тюремному подвір'ї велике коло, по якому ходять в'язні. Але нас, новачків, до гурту не пускають. Нам наказали ходити попід муром. Арештанти ходили групами по три—чотири і вільно розмовляли. Прохід тривав годину.

Коли повернулись до камери, до нас зайшов один з товаришів, з яким ми познайомилися в умивальні. Називався він Петро Козуб, з Тернопільщини. Він розповів нам про тюремні умови. Двері були відкриті цілий день, тому можна було збиратися в одній камері. Цілий відділ (поверх) займали українці, було їх шістдесят п'ять, нас п'ятнадцять, то було нас усіх вісімдесят. Сиділи тут наші визначні революціонери: Зенон Коссак, Дмитро Мирон, Андрій Луців, Михайло Куспісь, Василь Макар, Іван Мигул, Юрко Дацишин і багато інших.

Отак ми сидимо в камері, слухаємо Петрові розповіді і раптом чуємо — лунає українська пісня «Засяло сонце золоте». «Що це таке? Звідкіля?» — питаю Петра. «Та це проба нашого хору. Ми маємо хор. Міністерство внутрішніх справ дозволило на церковний хор. Диригує хором Любомир Лампіка. До тюрми приїжджає двічі на рік о. Кладочний і править Службу Божу».

Так ми з Петром розмовляли, аж поки не принесли обід. Обід був дуже бідний: півлітри капустиної юшки і пенцакова каша. Дещо з харчів можна було докупити й отримувати з дому посилки з харчами. Можна було писати листи українською мовою. За кілька тижнів я наладнав зв'язок з родиною.

По обіді — від першої до другої години — знову прохід. З проходу зайшов до нашої камери один із в'язнів — Андрій Луців. По війні він потрапив до США, де 23 роки (з 1944 року) працював головним редактором в органі УНС щоденнику «Свобода» під прізвиськом Антон Драган. Андрій розпитував нас, яка в нас освіта. Сказав, що тут є нагода вчитися і ми повинні з цього скористатися. Андрій став нашим провідником, старостою був Іван Мигул, провідником цілої групи Зенон Коссак. Я був щасливий, що потрапив у товариство таких славних борців і мав нагоду вчитися.

На другий день Андрій приніс нам потрібні підручники і кілька чисел «Вістника», який виходив у Львові за редакцією Д. Донцова. Я був такий захоплений, що не знав, за що братися. Але Андрій мені багато допомагав. Він дав мені напрямок до науки, і пізніше за допомогою словника й енциклопедії я вже сам міг учитися.

Програма була розроблена для середньої освіти, багато уваги приділялося українознавству. Головними предметами були історія України, історія української літератури, географія. Ці предмети я вже знав і більше часу присвячував ідеології, треба було вивчати «Націоналізм» Донцова, знати напам'ять Декалог і вміти пояснити, обов'язково знати напам'ять 44 правила українського націоналіста, укладені у Вронській тюрмі Дмитром Мироном і Зеноном Коссаком.

Між нами були сільські хлопці, які навіть не закінчили Народну школу. Але вони теж мусили вчитися. Багато тих хлопців, хто пройшов вишкіл у Вронках, пізніше займали провідні місця в ОУН і УПА: Василь Макар, Ананій Закоштуй, Олекса Пилипенко і багато інших.

Часто заходив до нашої камери Зенон Коссак перевіряти, як хлопці вчать. Коссак був дуже милий чоловік — говорив спокійно, мав приємний голос, але водночас був вимогливим і суворим, залізної дисципліни. Всі його любили і поважали. Через тиждень на прохід ми ходили вже всі разом.

Невдовзі я познайомився з хористами і мене прийняли до хору. Хор був невеликий — було нас дванадцять співаків. Досьогодні пам'ятаю його учасників: диригент Любомир Лампіка (живе у США), Коссак співав у теноровій партії, мав дуже приємний тенор (загинув на Закарпатті), Дмитро-Мирон Орлик (розстріляний гестапівцями у Києві 1942) й Іван Мигул (у баритоновій партії), Василь Макар, Ігор Шубський і Данилко Закидальський (в басах співав), Андрій Голос (мав сильний голос), Петро Козуб і Дрогомирецький. Імен інших уже не пам'ятаю.

Отак минав час. Ми вчилися, співали і майже не відчували, що ми знаходимося в тюрмі. Книжки нам приносили зі Львова з Комітету. Періодику нам прислали українські видавництва. Щоправда, газети проходили цензуру в'язничної адміністрації, але ми мали польські нецензуровані часописи завдяки Михайлові Куспісю, якому вдалося за невелику винагороду одержувати через вартового.

Деся на початку літа до нашої групи приєднали кільканадцять політичних в'язнів, яких перевезли з тюрми з Равиґу.

Між ними були хлопці з Волині: Іван Скоп'юк, Ігор Шубський, Данило Закидальський. Львівські: Мирон Богун, Микитюк, Малиновський, Петеш і інші, всіх не пам'ятаю.

Мирон Богун (юрист) відразу ввійшов до проводу, бо арештований був недавно і знав, які зайшли зміни в ідеологічній програмі. Двічі на рік приїжджав до нас тюремний капелян о. Кладочний, розповідав

нам, як живуть в'язні в інших тюрмах і приносив новини українського життя... Так ми дочекалися 1936 року. Саме тоді відбулися великі зміни у польських в'язницях. Була проголошена довгоочікувана амністія. Багатьом було зменшено вироки. Смертну кару замінили на довічне ув'язнення. Тим, хто був засуджений від п'яти до десяти років, дарували третину, а тим, хто мав вирок до п'яти років — половину. В'язнів, котрі мали менші вироки і вже половину відсиділи, відпускали на волю. Мені ще залишилось два роки і вісім місяців... Ми із заздрістю прощалися з тими товаришами, що виходили на волю. Серед них і мій учитель — Андрій Луців. Багатьох розвели до інших тюрем, а у Вронках зробили ізоляційну в'язницю суворого режиму. Сюди привезли кількох бойовиків, засуджених на Варшавському процесі за вбивство міністра Перацького. Сюди ж попав і Степан Бандера.

Михайло Куспісь, коли звільнився, організував утечу Бандери. Куспісь домовився із знайомим вартовим, а той зв'язався ще з одним вартовим, і за сорок тисяч золотих погодилися визволити Бандеру. Та другий змовник виявився зрадником, і цей план не вдався. А Куспіся засудили на вісім років тюрми.

Отже, тих в'язнів, які ще мали досиджувати решту своїх вироків, розвезли до інших тюрем. Я, один з українців, потрапив до Грудзьондза разом з комуністами. У Грудзьондзі дали нам в'язничний одяг, обстригли волосся. Я почувався приниженим і дуже пригніченим. Посадили мене до маленької камери з двома комуністами. Один був поляк, вишколений агітатор, а другий — малограмотний білорус. У нас склалися дуже напружені відносини. Поляк цілими днями пояснював білорусові вчення марксизму-ленінізму та інших марксистських теоретиків. Він йому говорив про щасливе життя в Радянському Союзі, як там люди живуть весело і заможного, і що невдовзі комунізм запанує у цілому світі. Ці фантастичні оповідання так на мене впливали, що я не міг спокійно сидіти і ходив по камері від стіни до стіни. Особливо тяжко я переживав розлуку з товаришами із Вронок. Довго я з тими комуністами не сидів. Коли довідався, що у цій тюрмі є українці, то пішов до начальника в'язниці просити, щоб мене перевели до них.

Наступного дня перевели до іншого будинку, де колись був монастир. У просторій і ясній камері з великими вікнами я застав кільканадцять в'язнів. Вони мене обступили, розпитували: хто я, звідки, за що суджений, який довгий вирок. Та коли почули, що я політичний

в'язень, кілька їх відійшли. Виявилось, що там були не тільки українські націоналісти. Зі мною залишилися кількох в'язнів. Були це: Роман Біда, засуджений на двадцять років за напад на Східні Торги (розстріляний гестапом у Києві); Іван Мицик, засуджений пожиттєво за вбивство поліційного донощика; члени УВО — Семен Щерба (січовий стрілець) та Іван Розпатовський — засуджені по десять років кожен; Ярослав Попович і Микола Сеніч, засуджені пожиттєво за підпал корчми на селі. Так я познайомився з новими товаришами недовлі.

Настрій у всіх був дуже пригнічений. Одинокa надія вийти на волю залишилась на те, що, може, Гітлер почне війну з Польщею, і тоді вони вийдуть на волю. Крім українців-націоналістів, був один білорус-комуніст і двох кримінальних злочинців. Отаке товариство зібралось в одній камері.

Не було вже можливості вчитися, як у Вронках, українських газет не дозволяли, читали польські, листи пускали в українській мові, але писані латинкою. В тюремній бібліотеці було багато книжок у перекладі на польську мову світової літератури. Крім читання книжок, грали в шахи, що нам скорочувало час, випускали на годину на прохід, раз на тиждень на пару годин пускали нас до тюремної світлиці, там можна було читати газети і слухати радіо. Там я познайомився з німцем, який був засуджений за шпiонаж. Одного разу я завів з ним розмову про українсько-німецькі стосунки. Я висловив надію, що за допомогою німців Україна визволиться від комунізму. Він щиро здивувався і сказав, що німці не будуть воювати за Українську державу. Німці потребують простору, а українці марнують таку врожайну землю. Отож німці підуть на Україну, щоб володіти цією землею і господарити на ній. Від того часу я з ним більше не розмовляв, і на тому наше знайомство закінчилось, і я перестав вірити в якусь українсько-німецьку співпрацю. Час спливав нам без надії, дуже повільно й одноманітно. Одинокa радість, коли хтось одержав листа.

Я з нетерпінням очікував звільнення (20 травня 1938 року). І нарешті той день настав. Мені повернули мій цивільний одяг, дали квиток на поїзд і вивели за браму. Що я тоді відчував, може зрозуміти хіба той, хто пережив подібне. З тюрми до станції вела стежка через поле, понад річку, день був чудовий, теплий і сонячний. На полі колосилися жита, в небесах співали жайворонки, немов указували дорогу. Я не чув ніг під собою, немов на крилах летів, спішив до поїзда, який відходив з Грудзьондза до Варшави.

У Варшаві я змінив поїзд на Львів, пізно ввечері я приїхав до Львова. У Львові я зупинився, зайшов до батьків Романа Біди. Мати Романа Біди зі сльозами в очах розпитувала про Ромка, як його здоров'я, як він чується морально та про тюремні умови. На другий день була неділя, мене відвідати прийшов приятель Романа: Онуфрій Максимів. З Максимовим і сестрою Романа Олею ми пішли до церкви Св. Юра на Богослужіння. По Богослужінню з Максимовим пішли на площу «Сокола Батька», там чекав на мене Роман Мицик, брат Івана, якого я лишив у тюрмі. Роман розпитував про брата, якого він залишив два роки тому. Познайомив мене з товаришами, що були в його оточенні.

Ввечері я мав поїзд зі Львова до Дубівців, Максимів і Оля підвели мене до станції, було вже зовсім темно, коли я зайшов до поїзда. Зі Львова до Дубівців дві години їзди. В поїзді, коли я вже уявляв собі, що за пару годин я буду вже в рідній хаті з родиною, я відчував нервові напруження, не міг спокійно сидіти, ходив по вагоні, заглядав у вікна. Надворі було темно, падав дощ, я цілий трусився, хотілося, щоб поїзд летів стрілою, щоб швидше бути вдома. Коли поїзд віддалювався від Львова, наближався до моєї станції, то серце билось щораз сильніше, здавалося, що вискочить з грудей. Минаю Ходорів, Бурштин, Галич, Дубівці. Вийшов я з вагона в нічну темряву, нічого перед собою не бачу, не знаю, куди йти, але бачу — якесь світло наближається до мене, хтось іде з ліхтарнею, і раптом чую: «То ти, Іване?». То були мої брати, вони приїхали по мене. Яка то була хвилююча зустріч з рідними братами! Я їх не пізнав. Коли я з ними розлучився, то старшому було тринадцять, а молодшому — одинадцять. За чотири і півроку вони вже вирости.

Зайшов до хати, в хаті повно людей, зійшлася вся моя рідня: двоюрідні брати і сестри, вони вже повиростали, я їх не пізнаю. Старенька бабуся плаче з радості, що дочекалася мене побачити. «Дитинко Івасю! Якби ти знав, як я наплакалася за тобою, я ночами молилася, щоб тебе ще побачити. Лиш один Бог знає, загинув мій одинокий син за Україну. Я гадала, що вже і тебе не побачу, що замучать тебе поляки». Тато не зводить з мене очей, вже постарівся, я так зворушений, що не знаю, з чого почати розмову. Брати і сестри розказують, котрі хлопці поженилися, котрі дівчата вийшли заміж.

На другий день рано зійшлися сусіди і знайомі мене привітати, я мало кого впізнаю; дівчата, яких я лишив підлітками, вже тримають діточок на руках, я їх не пізнаю, за час побуту в тюрмі в мене зник розпізнавчий змісл.

Третього дня рознеслася вражаюча вістка: полковник Євген Коновалець загинув у Роттердамі від розриву бомби, яку вручив йому большевицький агент. Ця звістка, наче гострий ніж, прошила моє серце. Я не міг промовити слова, з очей покотилися сльози. У Коновальця вірили, на нього покладали великі надії не тільки націоналісти, але більшість українців.

По виході з тюрми настрої в мене був дуже песимістичний: по Варшавському і Львівському процесам сиділи у в'язницях члени Крайового Проводу, та до того ще смерть Коновальця. ОУН була в стадії реорганізації. Ті, хто ще залишився на волі, вербували нових членів.

Десь наприкінці літа до мене звернувся п. Гнатів, власник ресторану в Галичі. Його заклад служив місцем зв'язку. Гнатів запропонував мені активізуватися в ОУН. Я погодився. Вже на першій явці повітовий провідник зробив на мене ненадійне враження. Власний досвід і в'язничний вишкіл Зенона Коссака, Андрія Луціва, Мирона Богуна давали мені підстави вважати, що цей молодий студент, хоч був дуже енергійним, але ще не пройшов вишколу конспірації. Згодом виявилось, що я не помилявся. Мене призначили ідеологічним референтом. Інші хлопці ще не пройшли ідеологічного вишколу і не притримувалися конспірації.

Наша сітка недовго існувала через необережність організаційного референта і при кінці літа 1939 року хлопці були арештовані. На щастя, мене ця біда обійшла, але я жив під постійною загрозою арешту аж до війни. Влітку 1939 року вже було видно, що війна між Польщею і Німеччиною неминуча. Гітлер вимагав частину території Польщі. Напруга зростала. Німці будь-якого дня могли напасти. Українці чекали того моменту, бо сподівалися, що коли розпадеться зненавиджена Польща, прийдуть німці і, може, під німцями буде краще життя.

ВІЙНА

1 вересня 1939 року я був у Галичі. Коло полудня я вийшов на вулицю і помітив якийсь дивний рух. Люди збиралися групами і щось із захопленням розповідали. Я побачив знайомого і питаю: «Що таке?» Він із здивуванням до мене: «Та що ти, ти ще не знаєш? таж почалася війна — Варшава, Краків та інші великі міста збомбардовані в перші години». — «Що ж нам робити, напевно, нас будуть арештовувати?» «Я думаю,

що ні, — каже Янович, — наші парламентаристи заявили по стороні Польщі. ОУН зайняла вичікуюче становище». Так ми з Яновичем поговорили і розійшлися. Приходжу додому, а мій сусід Іван чекає на мене (він теж належав до непевних). Ми дуже зраділи, що війна, на яку ми чекали, вже почалася, але затривожені, бо не знаємо, як вона закінчиться, напевно, нас будуть арештовувати. Іван чув по радіо з Варшави, що міністер внутрішніх справ видав наказ арештувати непевних осіб. Як тільки стемніє, тікаємо з хати. Ми вже тиждень дома не ночували. Ще добре не стемніло, як нашу хату обступила поліція, до хати зайшов комендант і питає тата, чи є син дома. Я був у другій кімнаті, хотів вискочити через вікно, але під вікном уже стояв поліцай.

Комендант оправдовувався, що мусить сина арештувати, бо має такий наказ, заспокоював тата, що війна скоро скінчиться і син повернеться додому. Не встиг утекти і мій сусід Іван, захопили і його, повели нас на станцію, завели до поїзда. В поїзді я побачив знайомих галичан, ми тільки поглядами привіталися і поїхали далі. Завезли нас до Станиславівської тюрми. В головній тюрмі вже не було місця. Нас примістили в будинку, що знаходився позаду тюрми, загнали до великої камери сорок осіб. Були між нами всякі національності і професії, найбільше було українців. Всі ми мали направлення до Берези Картузької. Наступного дня зайшов до нашої камери начальник тюрми і потішав нас, що війна швидко скінчиться, бо Франція й Англія виповіли війну Гітлерові, за пару днів підемо додому. Так ми перебували в тюрмі третій тиждень, до Берези вже не встигли нас завести. Ми нудилися, але не сумували, бо зі світу доходили вістки, що Німецька армія вже недалеко, Польська армія в переполосі втікає.

Пам'ятної неділі 17 вересня надворі вже було темно, ми лежали на нарах без світла і вели розмови, рядом зі мною лежали двоє гуцулів: один старший уже чоловік з Рафайлова Борисяк, а другий з Косова Микола Никоряк. І от Никоряк питає Борисяка: «Кому би-сти дякували, якби вас хтось зараз відпустив?» «Тому, хто би відпустив», — каже Борисяк. І раптом у той момент на в'язничному подвір'ї чуємо голосні розмови, чуємо українську і німецьку мови, гамір зближається до нашого будинку. Ми всі замовкли, серце перестало битися, слухаємо вже в нашому будинку веселий гамір і дзвенькіт ключів. Раптом заскреготів ключ у дверях до нашої камери, на порозі стали двоє українців і сказали нам, що ми вільні, Польська держава

перестала існувати. Серце забилося з радості: невже ж воля? Дали розказали нам, яка ситуація: фронту вже нема, Німецька армія в Долині. Сьогодні о третій годині Молотов проголосив: тому що Польська держава вже не існує, Червона Армія йде захищати західні області України, єдинокровних братів.

Так, як нараз зраділи, що ми вже вільні, так нараз були приголомшені вісткою, що нас іде захищати Червона армія.

Наші визволителі розказали нам, як прийшло до нашого визволення: коли вже польський уряд, який перебував останні дні війни в сутережах судового будинку, відлетів до Румунії, українці й німці створили комітет і пішли до начальника тюрми вимагати звільнення інтернованих в'язнів. Начальник погодився, але просив, щоб йому гарантували життя і дали чотири години часу зібрати свої речі і виїхати з міста. Члени комітету на це погодилися.

Ми знову на волі! Але в місті небезпечно, повно війська. Нас, інтернованих, зібралося багато, і ми вирішили чекати до ранку. Одні раділи, що позбулися зненавидженої Польщі, другі сумували, що приходить інший ворог — ще гірший.

Так ми перебували у в'язниці до ранку. Рано почали виходити групами за браму. Головна дорога була так закрита, що неможливо пройти. Бічними вуличками вибралися за місто. А там, полем, немов велика ріка народу плила. Це рятувалась Польська армія. Здавалося, що ціла Польща кудись втікає. Одні — на конях, на возах, інші — пішки... Жінки і діти — всі поспішали до Румунії. Ми четверо попрямували полями до Дністра. Перевезлися човном через річку і розійшлися по домах.

Вдома зраділи, що я повернувся, що війна вже скінчилася, що нема вже зненавидженої Польщі, але справжньої радості не було. Страх і тривога огортали перед приходом большевиків. Цілу ніч я не спав. Заходить до мене мій сусід Іван. «Вставай, — каже, — підемо до міста подивитися, що діється в Галичі». І пішли, приходимо до моста, але через міст перейти неможливо — так забитий польським військом. Ми перевезлися човном і входимо до міста. Червоної армії ще нема, ціле місто забите військом.

На головній вулиці чотири жидки наділи на рукави червоні опаски і роззброюють польських лицарів, лицарі пригноблені, в розпуці

кидають зброю. Коло церкви Святого Різдва гори зброї. Очам своїм не вірю, що такі горді лицарі віддають жидкам зброю без ніякого спротиву. Йду далі і бачу, що і наші хлопці роззброюють польських героїв. Іван Корчинський і Гринів наділи червоні опаски і наказують польським лицарям кидати зброю. «І ви, — кажу, — роззброюєте Польську армію?» «Пильнували вони мене двадцять років, я їх попилюную кілька годин», — каже Гринів. Підходжу далі і бачу, як наш селянин забирає коня в польського офіцера. Офіцер у розпучі покірно віддає повід селянинові і звертається до нього: «Господажу! Оленька ей на імє, волайце йов Оленька! (Господарю! Оленька її на ім'я, кличте її Оленька!)». «Мені не в голові, Оленка чи Маринка, аби тягнула плуг, — каже селянин. — Заберемо свою землю і будемо господарити самі на своїй землі. Вже досить напанувалися на нашій землі». Та не довелося нашому селянинові бути господарем на своїй землі.

Підходжу далі і бачу гурток знайомих галичан, стоять мовчки сумні і дивляться, що діється кругом. Я привітався і не знаю, з чого почати розмову. По якомусь часі питаю: «Що думаєте робити, панове: лишатися чи йти на Захід?» На те Водославський: «Куди на Захід, що будемо робити на Заході, яюсь живуть тридцять два мільйони наших людей, то і ми будемо яюсь жити, будемо терпіти вже всі разом, а може, воно аж так зле не є, як пишуть в газетах, може, воно щось зміниться, так вічно не буде». Отак надивилися, як розпадалося польське лицарство, без найменшого спротиву Польська армія здавала зброю.

Під вечір повернувся до села. А в селі рух, люди чекають на прихід Червоної армії: з фільварку розтягають, хто що може. Захопили: хто корову, хто коня, навіть курей. Сваряться між собою, один одному погрожують. Поділилися на два табори: одні радіють, збираються витати Червону армію, вже вибрали голову села, міліцію, чекають на прихід визволителів. Я ходжу як запаморочений, б'юся з думкою, що мені робити: втікати на Захід чи лишатися на рідній землі. Вирішив нікуди не йти, що буде, то буде.

Так закінчилася двадцятилітня польська окупація західно-українських земель.

ЧАСТИНА II

ПРИХІД ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

Наступного дня — чутка, що Червона армія вже в Галичі. Люди натовпами йдуть подивитися на своїх визволителів. Приєднався і я до гурту. Приходимо до міста. Тут усі вулиці забиті величезними танками. Підходимо до танків, з них виглядають танкісти — якісь сумні утомлені обличчя. Питаємо їх, як їм живеться під радянською владою, але вони не хочуть з нами говорити. По хіднику ходить військовий і відганяє людей, щоб не підступали близько до танків. Але люди вперто намагаються завести з танкістами розмову. Підходимо до одного танка і питаємо, з якої він області. «З Кам'янець-Подільської області, — оглянувся кругом і тихо сказав: — Поживете — самі побачите». Ми не могли зрозуміти, чому таке ставлення, небажання говорити з людьми. І ось бачимо, що коло одного танка зібралася купка людей, а військовий старшина розказує, яке щасливе життя в колгоспі, як заможно люди живуть, що на заводі робітник заробляє тисячу рублів, тютюну сади собі скільки хочеш, податки ніхто не платить.

Люди радіють, що дочекалися такого щасливого життя. Адже за Польщі не було де заробити навіть на сіль, а на цукор мало хто міг собі дозволити. Податки були великі, а платити нічим, забирали останню корову за податок. А тут тисяча рублів на місяць! Як не радіти? Люди вірили і почувалися щасливими, що дочекалися радянської влади. І ось заїхала ця «армія-визволительська» до села. Дуже нещасний вигляд був у тих вояків: бідна уніформа, чоботи не чищені, без підборів, самі виснажені, наче роки воювали. Старшина приходить до новообраного голови і наказує зібрати для армії стільки-то буханок хліба. Голова розіслав активістів по селі збирати хліб для армії. Люди здивовані, питають, що, у вас немає хліба. Хліб у нас є, та не підвезли, бо транспорт ще не лагоджений. У вас вузькі рейки, наші паровози не можуть по них їхати. Люди нанесли до фільварку гори хліба, молока, вітають армію, дякують, що нас визволила з-під панської Польщі.

Ввечері зігнали ціле село на мітинг до читальні. Заходжу і я туди, бачу на стінах портрети Сталіна, Леніна, Ворошилова, Берії, Молотова й інших радянських вождів. На сцену виходить старший лейтенант товариш Сергутін і починає промову: «Да здравствует непереможная, доблесная Красная армия, что вас освободила від панського іґа!»

Люди кричать, як божевільні: «Хай живе Красна армія! Хай живе великий наш вождь і учитель всіх трудящих товариш Сталін! Ура! Ура!»

Всі як подуріли — кричать, плещуть. Я побачив, як легко можна загіпнотизувати масу. Коли вже люди накричалися, стало тихо. Починає т. Сергютін розказувати, як то ми гірко жили, як капіталісти експлуатували робітників, як селяни тяжко працювали на куркуля. Тепер будете вільні під сонцем сталінської конституції. В нас народ живе весело, щасливий без турбот, бо нема капіталістів, які експлуатували народ, у нас усі працюють за принципом: хто не працює, той не їсть.

Коли вже наговорився товариш Сергютін, на сцену виходить старший лейтенант товариш Пешкін і починає: «Здрастуйте, товариші! Хай живе товариш Сталін! Хай живе Червона армія, що вас визволила!» Далше говорив про силу Червоної армії: «Наша доблесна, непереможна армія. Де вступить нога радянського солдата, назад ніколи не вернеться, наша армія не зупиниться, поки не визволить усіх робочих і крест'ян. Як визволять Європу, підемо до Америки визволяти американських робітників». «А куди ж подінуться капіталісти?» — питає хтось із публіки. «Ми їх усіх у воду». І був би хто знає як довго говорив, але люди вже втомилися слухати байки незрозумілою для них мовою і ніхто не збирався йти визволяти американських робітників. Люди хотіли почути, коли будуть ділити панську землю. Хтось із публіки просить, щоб говорив по-українськи, бо люди не розуміють по-руски. «Я не розумію українського язика, бо я з Москви, але в нас єсть українець з Києва, він говорить по-українськи, от ми його покличемо. Товариш Степанченко, давай на сцену». На сцену виходить здоровий козарлюга, лейтенант Степанченко, і почав промову: «Здрастуйте, товариші! Хай живе Червона армія! Хай живе товариш Сталін! Вождь світового пролетаряту! Хай жиють вожді Радянського Союзу! Ура! Ура! Ура!»

Коли люди вже затихли, товариш Степанченко почав розказувати, яке то щасливе життя в країні соціалізму, під сонцем сталінської конституції: «Наша страна — страна героїв соціалістичного труда, в нас є орденоносці: Олексій Стаханов, Марія Демченко. В нас у колгоспі є ударниці, що дають країні по сорок літрів молока від одної корови, двадцятєро поросят від одної свиноматки».

Люди слухають і радісно поглядають одні на других, щасливі, що дожили такого щасливого життя. Хто такий Стаханов, Марія Демченко й ударниці, за що дають ордени, то їх не цікавить. Для них лиш одна думка — коли будуть ділити панські лани? Питають Степаненка,

скільки землі на одного господаря? Степаненко відповідає, що в нас нема приватних господарств, у нас селяни працюють всі разом у колгоспі. Колгоспник заробляє п'ять кілограмів пшениці за один трудовень, має право мати хату, присадибну ділянку землі, двадцять сотих, одну корову, одну свинку і курей. До колгоспу треба віддати всю землю, коней і весь сільськогосподарський реманент. У колгоспі життя заможне, і всі живуть щасливо. Люди слухають, яке життя в колгоспі, посумніли і сумно поглядають одні на других. Хто із публіки питає: «Товаришу Степаненко, чи то примусово йти до колгоспу, чи добровільно?» «До колгоспу йти не примусово, але обов'язково. А тому не можна мати дві корови, лише одну. Як колгоспник буде багатий, то він не піде працювати до колгоспу», — каже Степаненко. «А що роблять колгоспники взимі?» — «Нічого. Сьомечко турбують». Більше вже ніхто нічого не питає.

Так, як напочатку люди раділи, так нараз посумніли. Кожний гадав, як розділять панські лани, то буде господарем, а то треба віддати і той шматок землі, що мали, і коня, і навіть граблі. Не подобався людям такий колгосп. Старші люди невеселі розійшлися домів, а молоді лишилися на танці. Десь появилися музиканти. «Грай комаринського!» — кличуть солдати. Місцеві музиканти комаринського не знають, але як почали солдати свистати, співати — і скомпонували комаринського. Цілу ніч дівчата танцювали з солдатами, співали «Катюшу», трьох танкістів танцювали до рана. Не спалося вдома їхнім батькам, їх коло серця щось пекло, щось тиснуло в грудях. Як же так? Вони раділи, що прийшли єдинокровні брати, визволили від польських панів, що нарешті будуть господарями на своїй землі. А тут на тобі — треба віддати і той шматок землі, що маєш. Мусиш віддати коня і весь реманент, не можеш мати більше, як одну корову. Треба бути наймитом у колгоспі, це ж нова кріпаччина.

Коли ж сповниться пророцтво Івана Франка: Коли ти вольний власний лан оратимеш — властивець свого труда, у власнім краю сам свій пан?

Кожний вечір у селі — мітинг, у газетах оголосили, що Західна Україна має проголосувати, чи хоче приєднатися до радянської України, чи до Німеччини. Були такі наївні люди, що повірили в провокацію.

В неділю зігнали ціле село коло громадського будинку. Оголосили, що сьогодні люди мають вибрати делегата, який має поїхати до Львова і голосувати за приєднання до радянської України або до Німеччини. Висунули мою кандидатуру, але голова президії цю пропозицію

відхилив. Вибрали Петра Литвина. Після цих зборів НКВД почали з'ясовувати, хто такий Дрогомирецький. Знайшлися такі, що наговорили, що Дрогомирецький націоналіст. Не пам'ятаю вже дати, але був то понеділок після недільних виборів. Пізно ввечері під'їжджає під хату машина. Заходять два енкаведисти і два міліціанти, мої шкільні товариші.

Енкаведист питає: «Ви Іван Дрогомирецький?» «Так», — кажу. «Ви сиділи за бувшої Польщі в тюрмі?» «Так», — кажу, — сидів». «То будете ще сидіти». — «Жартуйте?» «Ето не шутки. Ми маємо письмо від прокурора, наказ вас арештувати». «За що?» — питаю. «Ми не знаємо. Там розберуться, еслі не віноват, отпустят домой, а віноват — плохо будет».

Ось так і закінчилась моя воля. Забрали мене в машину і повезли до Станиславова. Отак визволили єдинокровні брати.

У СТАНИСЛАВСЬКІЙ ТЮРМІ

Темної ночі завезли мене до тюрми у Станиславові. Третій раз сюди попадаю і не знаю, за що. О, доле моя! Невже мені судилося ціле життя провести у в'язницях? Страшна розпука огорнула мою душу.

Завели мене до кімнати і передали іншим енкаведистам. Ті поглянули на мене зі злобою. Один з них записав усі відомості: прізвище, ім'я, по батькові, рік народження. Потім зробили обшук — забрали поясок, шалик та шнурівки від черевиків. Ранком обстригли волосся і завели до великої камери.

Серед камери — стіл, лавки, попід стінами — ліжка. При столі сиділи шість польських поліцаїв в уніформах і один цивільний — високий, уже немолодий чоловік з патріяршою бородою. Всі говорили по-польськи, розпитували мене, звідки я і за що сюди потрапив. Оцей цивільний з бородою представився. Сказав, що він є грабя (граф) Дідушицький, доктор економії, викладав у Львівському університеті економію. Ті решту були станиславівські поліцаї.

От в яке товариство я попав.

Поліцаї питали, що діється на волі, всі вони говорили по-польськи, я до них по-українськи. Як пізніше виявилось, багато з них знали українську мову і говорили по-українськи. Але я не міг говорити ніякою мовою: мене огорнула тривога, що я не тільки не міг говорити,

а навіть дихати було тяжко, в роті було сухо, серце щеміло, щось стискало груди. Тільки одна думка — чому я не пішов на Захід? Пропало моє життя, хоч я не чув за собою ніякої вини супроти радянської влади, але не мав уже надії, що вийду на волю.

В такій розпуді я поклав свій вузлик під стіною на ліжку і ходив по камері від стіни до стіни, як запаморочений, цілий день. І був би так ходив хтосна як довго, але під вечір принесли якусь баланду на вечерю, всі накинулися на ту баланду, як голодні вовки. Я ще не був виголоджений, але за цілий день проголоднівся. Пішов у куток до свого вузлика, витяг хліб і варені яйця і почав їсти. До мене підходить пан грабя, став біля мене і жадібно поглядає на мій вузлик і починає розмову, питає, за що пана арештували? Пан же ж українець, а тепер український уряд. Не знаю, кажу.

Далі Дідушицький розповідав, як то він у 1920 році в ранзі підполковника разом з Пілсудським ішов на Київ проти большевиків, був ранений, показує знак на нозі. Пілсудський хотів допомогти Петлюрі створити державу, але українці не хотіли, пішли з большевиками.

Отак грабя розговорився і раптом благаючим тоном звертається до мене: «Пане дрогі, чи муг би пан офяроваць едно яйко, естем бардзо глодни (пане дорогий, чи міг би пан жертвувати мені одне яйце, я дуже голодний)». Я не міг відмовити і дав йому одне яйце. Грабя був дуже вдячний. А я побачив, як голод може людину покорити незалежно з якого походження. По вечері грабя дуже цікаво розповідав про життя в інших країнах. Він об'їхав цілий світ. Був у Америці, Японії, був в Україні на той час, коли будували на Дніпрі електричну станцію. Розказував, яке убоге життя в Україні. Цікаво було чути про життя в Америці.

Деся в годині одинадцятій почався в тюрмі рух, чути дзвенькіт ключів. В'язнів викликають на допит. Відкриваються двері і до нашої камери. Енкаведист питає: «Кто здесь на букву Д?». Я зголосився. «Нет». Зголосився Дідушицький. «Давай пашли». Пішов Дідушицький... Повернувся над ранок ледве живий.

Вікна з нашої камери виходили на північ, на тюремне подвір'я. Цілими ночами було чути, як гули мотори, щоб заглушити постріли. І так кожну жахливу ніч мого перебування у в'язниці. Вдень судили, вночі — стріляли. Багато тих, кого викликали на допити, більше не

поверталися. Наступного дня забрали в камері стіл, лавки і ліжка. За пару годин заганяють до камери кільканадцять людей. Були між ними військові старшини, високі урядовці. Всі — поляки. Пізніше привели двох українців: один — уже старший, а другий молодий.

Старшого арештували за те, що радив сусідові не йти голосувати. А він доніс. Селянин у великій розпуці. Два роки, як повернувся з Америки. Там понад двадцять літ тяжко працював, заробив трохи грошей, купив трохи землі, збудував хату, думав, що буде господарювати на рідній землі. А тут тюрма. За що?

Другий українець, молодий ще чоловік з Калуша на прізвище Гринчук, арештований за те, що, будучи членом комуністичної партії Західної України, був арештований польською поліцією і видав товаришів.

По обіді викликали поліцая. За якусь годину поліцай вертається заплаканий. Товариші питають: «Франек, що ест?» «Кара смерці», — відповідає поліцай. Його засудили до розстрілу, бо одна жидівка свідчила, що він розганяв робітничі збори. Сказали йому, що має право просити в Сталіна помилування, дали йому папір і олівець. За декілька хвилин на коридорі під охороною сторожа написав просьбу до Сталіна і чекає — може, помилують. Але такі просьби йшли відразу у смітник. Наступного вечора бідолаху викликали, і більше ми його не бачили.

Того вечора і мене викликали на допит. Прикордонник (тюрму охороняли прикордонники) завів мене до кімнати, де за столом сидів енкаведист, старший лейтенант. Питає: как фамілія, імя і по батькові? Далі питав: скільки батько має гектарів землі, скільки коней, чи були в батька наймити. Мовляв, треба говорити правду, інакше буде гірше для мене. Вони і так усе визнають. Я розказав правду.

«Так Ваш отець — середняк, а середняк — наш. Если ти будеш наш — получиш хорошую работу, тысячу рублей в месяц, но если окажешься врагом, солнце греть тебя не будет». — «Чого я мав би бути ворогом? Я щасливий, що житиму в радянській Україні». — «Ну да это хорошо. Тепер ти розкажи, что делал й с ким имел связь. Кто бил твоім руководителем?» Я йому пояснюю, що до ОУН не належав. «Как же «не належав»? За что бил осужден польським судом? Ми знаєм, что ти бил руководитель националистической партии». «То неправда», — відповідаю. «Как же неправда? Даром на

шесть лет в тюрьму не саджают». «Мене судили за поширення листівок проти польської мови в школі». «Значить, розпространял листовки». «Так», — кажу.

І тут слідчого кудись покликали. Так закінчився перший допит. Конвой мене завів до камери, де вже було стільки людей, що пройти було неможливо. Всі лежали на підлозі в одязі, ніхто не роздягався. Цілу ніч світилося ясне світло.

Наступного дня знову викликають двох поліцаїв і знову та сама історія: смертна кара, клопотання про помилування...

Ввечері покликали на допит того українця, що приїхав з Америки (прізвище не пам'ятаю). П'ять днів його не було. На шостий — приходить напівживий. Розповів, що був у глибокому підвалі, в темній камері. Закрили його до такої «скрині», що можна було тільки стояти, сісти неможливо. П'ять діб там простояв на ногах, їсти давали раз на два дні шматок хліба і чисту воду. Чоловік був у страшному розпачі.

Щодня викликали когось на суд, на очні ставки зі свідками, викликали і стукачів. Постійно приводили все нових людей з волі. Багато було поляків, тих, що намагалися перейти границю до Румунії. В Станіславі їх арештували і посадили до тюрми. Одного дня привели дев'ять молодих хлопців із Закарпаття. Вони розповідали, коли Червона армія визволила Західну Україну, то на Закарпатті ходили комуністичні агенти і намовляли молодих хлопців переходити до Західної України. Там дадуть по п'ятнадцять гектарів землі, по дві корови, і вони будуть господарями. Були такі, що повірили і пішли. Щойно перейшли кордон, відразу були арештовані. Тримали їх у Сколому в бараках, а звідти приводили групами до тюрми в Станіславі. Тут їх перевірили, чи хтось з них не був у січовиках. Наступного дня привели ще одного в'язня. Він говорив, що сам із Закарпаття, був січовиком, називається Федорович. Я відразу зорієнтувався, що то провокатор і попередив хлопців, щоб уважали. Це можна було зрозуміти з його мови і поведінки. Закарпатця відразу пізнаєте по вимові букви «л», де б він не був.

В камери напхали так багато людей, що не було куди ворухнутися, треба було стояти цілий день на ногах. Одного дня привели до камери директора української гімназії в Станиславові п. Глушка. Щораз більше арештовували українців. Одного дня привезли Івана Когута з Рогатина, колишнього посла до польського сейму від Радикальної партії. Потім ще одного українця — Олексу Коривого з Крилоса, мого знайомого з волі, потім ще більше, яких уже не пам'ятаю.

Серед маси поляків ми збиралися групою українців. Краще стали почуватися. Директор Глушко мав веселу вдачу і нас підбадьорював, підтримував на душі. Він колишній сотник Української армії, розповідав різні воєнні пригоди. Але нас пригнічувала безнадія. Кожної ночі кудись викликали, не знати куди, одні вертають, другі ні. Пізніше ми довідалися, що одних стріляли на місці, інших без суду вивозили на Сибір.

У камері було нестерпно тяжко. Цілими днями ми стояли, бо сісти на підлогу не було місця. Найважче — перебути ніч. Вночі ми сідали, розкладали ноги, між ногами сідав другий, третій і так далі від стіни до стіни. І так сиділи цілу ніч при яскравому світлі. А до того ще й воші кусали. Антисанітарія страшна. Від такого сидіння на твердій підлозі на стегнах поробилися рани, що дуже боліли.

Щодня — якась подія. Одного дня перед полуднем викликають майора Єнджеєвського, колишнього аташе у Франції. На нім були гарні чоботи. За півгодини Єнджеєвський вертається без чобіт, у старих капцях. Вигляд у нього кумедний: в офіцерській уніформі, галіфе і подертих капцях. Всі питають, де чоботи. До мене підходить Гринчук, підсміхається і шепоче, що то він його роззув:

— Ти знаєш, чому його роззули? Він говорив капітанові Ковальському, що заховав у халявах доляри, я підслухав і сказав.

— То ти доніс? — питаю.

— Аякже. Досить, напанувалися.

Тепер мені стало ясно, чому Гринчука викликають днями кожного тижня та звідки він має махорку, а інколи в куточку гризе хліб. Кожного дня когось викликали на суд, одного дня викликали Івана Когута, за яких дві години Іван вертається дуже сумний. Глушко питає: «Ну що там, Іване?» Іван не говорить. По якомусь часі Іван тяжко зітхнув, похитав головою і сказав: «Двадцять років тяжких робіт». У мене аж мороз поза шкірою пішов:

— За що така кара?

— За те, що я в 1933 році на вічу говорив про голод на Україні. Свідки свідчили, і їм повірили.

Ми йому глибоко співчували. Самі не знали, що нас чекає, але нічого доброго не сподівалися. Директор Глушко Івана потішав: «Не журися, Іване, якось воно буде, Совецький Союз не буде так довго існувати, мусить бути якась зміна».

Я до Глушка пошепки, кажу: «Вважайте, бо отой Гринчук і Федорович доносять все, що хто говорить».

Дуже тяжко переживали польські офіцери втрату держави. Вони не знали, яка доля їх чекає. Але всі спокійно переносили голод і нелюдські умови ув'язнення. Тільки грабяр Дідушицький не міг терпіти голоду. Він, як дикий тигр, кидався на товаришів недолі, видирав той шматок хліба, що тримав нас при житті. Одного разу накинувся на жида і відібрав у нього хліб. Жид почав кричати:

— Цо пан робі, пане доктоже? Глодни естем (Що пан робить пане докторе? Я голодний).

Всі ми голодні, але ми люди, не звірі. Жид був інтелігентний чоловік, директор текстильної фабрики в Бельську. Він доводив Дідушицькому, що це нелюдський вчинок, особливо для нього, людини такого стану. Ось коли я побачив, як голод міняє людину, незалежно від її освіти і походження.

Одного разу грабяр питає вартового: «Товаришу, що з нами буде, що будете з нами робити?» — «Я тобі не товариш, ти заключонний». — «А як маю до Вас звертатися? Гражданін, товаришу гражданін, коли будете нас стріляти?» — «Не бійся, встигнеш. Усіх стріляти не будуть, когось розстріляють, когось вивезуть на роботу. А там, як будеш добре працювати, получиш п'ятсот грамів хліба. Але треба виконати норму». От яка доля нас чекає. Ніхто не сподівався вийти на волю. Всі чекали, щоб найшвидше вивезли на роботу, аби одержати ті п'ятсот грамів хліба. Хоч не мали за собою ніякої провини.

Голод і страх перетворюють людину на раба.

Тепер я зрозумів, чому багато наших письменників мусило славословити своїх катів. Чому П. Тичина писав «Партія веде» «всіх панів до 'дної ями...», а М. Рильський — про сизокрилого орла. Не кожний може бути героєм, небагато людей може терпіти такі нелюдські фізичні й моральні тортури.

Отак, у безнадії, минали дні. Одних стріляли на місці, других вивозили у Сибір, на каторжні роботи, особливо тих, кому не могли довести ніякого злочину, їх судили заочно і вивозили на невизначений строк. Так було з багатьма польськими військовими. Я теж сподівався, що мене вивезуть без суду, бо не чув за собою ніякої вини.

Тривалий час на допит мене не викликали, та одного вечора покликали. Заходжу до кімнати, за столом сидять троє енкаведистів — капітан і два лейтенанти, на столі лежить наган. Капітан — справжня потвора: голова довга, подібна до конячої, чорне волосся, підстрижене на щітку, що ще її видовжує, лице знищене віспою, цілі груди в орденах. Коли сидів — здавалось, що він високого зросту, а як встав — то був зовсім низький, ноги в нього були дуже короткі.

— Садись, — показав на стілець, сам дивиться в папери. — Как фамилия, имя, отчество?

Коли я відповів на всі питання, тоді він суворо:

— Ти являєшся руководителем националистической партії. Признаєш?

— Ні, — кажу, — ніколи я не був ні в якій партії.

— Брешеш! — крикнув, — хто тебе навчив так брехати? Ми все знаєм, скажеш правду — тебе лучше, а нет — плохо будет, — і приложив наган мені до чола.

Я не перелякався і почав кричати: «За що мене мучите? Я нічим не завинив перед радянською владою. Стріляйте, я не боюся!»

Більше я не міг нічого говорити. Я цілий трусився.

А ця потвора каже:

— Успокойся, голубчик. Ми еще не таких видали.

Потім запитав: «Ти знаєш Тимка Зінковського?» — «Знаю». — «Хто он такой, такой придурковатый, што он дурной?» — «Аномальный», — кажу. «А Андрія Ількова знаєш?» — «Знаю». — «Хто он такой?» — «Такий самий, як Зінковський». — «То у вас всі дураки». Потім знову мені погрожував і наполягав, щоб я признався, що я був провідником націоналістичної партії. Я заперечував. На тому допит закінчився.

Пізно вночі мене завели до камери, але до ранку я вже не міг заснути. Мене непокоїла думка, чому він питав про Зінковського й Ількова? Зінковський був суджений за Польщі разом зі мною, але в тюрмі перейшов до комуністів. Невже він на мене щось наговорив? Але при чому тут Ільків? Я з ним був у добрих відносинах. Це мене дуже тривожило. Я не міг заспокоїтись. Весь час я думав, що вони могли донести на мене. Під радянською владою я прожив один тиждень. Нікуди не виходив, ні з ким не говорив. Я був мов запаморочений. Щось тиснуло в грудях, в роті сухо. Цілий час одна думка, що вони могли на мене донести.

В камері ставало з кожним днем гірше. Виснажені люди падали з ніг. Найтяжче переживали молоді хлопці: польські військовики і хлопці із Закарпаття плакали, як діти.

Одного дня привели кількох поляків, одного я пізнав, він дивиться на мене, підходить і питає, чи я його пізнаю.

За Польщі він був заступником начальника тюрми в Станіславі, коли я там сидів. Тепер дивиться на мене переляканим, благальним поглядом і питає, чи, може, він зробив мені тоді якусь кривду і чи

не буду я тепер про нього свідчити. Я його заспокоїв, що нічого злого я йому не зроблю. Так ми зустрілися, старі знайомі, але вже за інших обставин.

Інші поляки — то були урядовці Краківської залізничної станції. Вони пробували перейти кордон, до Румунії, їх арештували і привезли до Станіславської в'язниці. Ми розпитували їх, що тепер діється на волі і взагалі у світі. Виявляється — нічого доброго. Гітлер воює із західними державами, совіти напали на Фінляндію. При радянській владі, розповідають, життя дуже тяжке. Бракує харчів, одягу, арештують колишніх польських урядовців. Зі східних областей приїжджає багато всяких начальників і війська. В крамницях викупили все, що було. Міщани виносять на базар останню одежину, щоб вимінити в селах за харчі. Отак ми говорили, поки не посідали спати. Тільки влаштувалися, викликають мене до слідчого. На мені шкіра терпне від страху. Слідчий вже інший — старший лейтенант. Дозволив сісти, представився. Говорить по-українськи, сам українець і прізвище українське. Запропонував навіть цигарку. І знову ті самі питання. Коли записав усі формальності, питає, як я почуваюся в тюрмі, де кращі умови, в польській чи радянській тюрмі. Я не знав, що йому відповісти. В кожній тюрмі тяжко, особливо коли людина не чує за собою вини. Чи ви чуетесь невинним? Я сказав, що не міг нічим завинити, бо всього тиждень прожив під радянською владою. А він:

— Якщо не винний, то пустять додому.

Мені стало легше на душі від цих слів. Далі розпитував, як жили українці під Польщею, чим займався, за що був ув'язнений. Я розповів, що помагав татові в господарстві, а засуджений був за те, що розповсюджував листівки проти навчання дітей в школі польською мовою.

«Хто вам давав ті листівки?» — «Листівки давав нам Іван Трощук». — «Звідки він їх брав?» — «Не знаю». (Трощук був арештований разом зі мною, але його за пару днів звільнили, бо він ще в польській тюрмі перейшов на бік комуністів).

Слідчий наполягав, щоб я признався, що я належав до організації. Я йому пояснював, що то не була ніяка політична організація, а просто парубочка: в кожному селі є старший парубок, так званий водирей, а всі молодші мусять його слухати, що він скаже, мусять виконувати. Таким старшим парубком був Іван Трощук. Якби він давав нам комуністичні листівки, то ми б їх теж поширювали, ми їх навіть не читали, ми не були політично свідомі, мені тоді виповнилося двадцять років.

— Скільки ж людині треба літ, щоб була свідомою? — питає слідчий.

— Це залежно яка в людини освіта. А ми, сільські хлопці, напівграмотні. Ніхто нас не виховував політично. Газет не читали, не мали ніякого світогляду.

Слідчий здивувався, що я знаю, що таке світогляд: «А тепер Ви знаєте, що таке світогляд?» — «Знаю». — «А який же у Вас світогляд?» — «Ясно, що матеріалістичний». — «Ну да, ідеалістичний, ето сон, мара. Іван Пилипович, якщо людина знає, що таке світогляд, то людина все знає. Як же у Вас сформувався світогляд?»

Я йому розказав, що за чотири з половиною роки сидів з людьми різних політичних переконань, переважно з вищою освітою. Вони вели між собою дискусії на всякі теми. Я уважно прислухався до їх розмов і так збагачував себе знаннями. В тюрмі була бібліотека, я багато читав. Це його найбільше здивувало. Як же так? У в'язниці — бібліотека? А коли я сказав, що в польській тюрмі політичні в'язні не працювали, що в бібліотеці було багато творів світової класики в перекладі на польську мову, що можна було отримувати книжки і газети з волі, то в це йому тяжко було повірити. Далі розпитував, яких авторів я читав українських, російських. Я перераховував: Шевченка, Франка, Коцюбинського, Стефаника, Кобилянську і багато інших, російських — Л. Толстого, Гоголя, Достоевського, Чехова, Лермонтова і других.

— А з радянських письменників нічого не читали?

— Читав «Серце матки» Горького.

— Ето мать, хороша реч.

Потім слідчий цікавився, чи я не належав до ОУН, коли вийшов з тюрми. Я сказав, що ні. Коли я вийшов з тюрми, то я не хотів уже належати до ніякої партії, і ніхто мене не закликав.

Отак ми поговорили пару годин. Він усе запитував. Чи вірив він мені, не знаю, але розійшлися ми спокійно. Я повернувся до камери, та заснути не міг, мучила мене думка, що зі мною зроблять.

Одного дня кличуть мене вдень. Серце застигло. Я був певний, що на суд, бо вдень на допит не кличуть. Веде мене цивільний та ще й знайомий, з яким я сидів разом у польській тюрмі. Це був станіславський фризер (перукар) Грубер. Він сидів за комуністичні переконання. Ми пізнали один одного. Він так мене копнув, що я впав і покотився по сходах.

У суді, на коридорі біля дверей, бачу Зінковського та Ількова. Питаю, що вони тут роблять, але вони мовчать. Заходжу до кімнати. За столом сидить той самий слідчий, що останній раз мене допитував. Закликає Зінковського і говорить: Тимофій Іванович, повторіть те,

що ви сказали такого-то дня в Дубівцях про громадянина Дрогомирецького.

Зіньковський, побачивши мене, щось зам'явся. «Ви стверджували, — каже слідчий, — що ви чули, як Дрогомирецький говорив, що Україна не є вільна, що Україна під московсько-жидівським чоботом, що скоро буде війна. Німеччина і Японія розіб'ють Радянський Союз, і Україна визволиться з-під більшовизму. Також Ви згадували, що Дрогомирецький вигнав Вас зі своєї хати і назвав Вас зрадником. Чи підтверджуєте тепер ті зізнання?» «Так», — каже Зіньковський.

Потім слідчий запитав, чи в нього не було зі мною якихось суперечок. Він сказав, що були. Слідчий запитав: чи то були суперечки на політичному чи особистому характері. На особистому, відповів Зіньковський.

Підписав і вийшов.

Потім покликали Ількова.

Слідчий питає, чи він підтверджує зізнання, що давав у Дубівцях про Дрогомирецького. Зізнання були ті самі, що і Зіньковського. Ільків мнеться і мовчить. Потім говорить, що він не пам'ятає, як то було, це Зіньковський йому говорив, що Дрогомирецький так казав, а сам від Дрогомирецького не чув. Ільків підписав свої зізнання і вийшов.

Я хотів задати свідкові питання, але слідчий не дозволив, сказав, що на суді буду питати.

Під час таких звинувачень я обливався то холодним, то гарячим потом.

Слідчий знову мене питав, що я на те скажу. Я сказав, що все це неправда, ніколи ніде ні перед ким такого я не говорив. Щось подібне я міг читати в газеті, але від себе я не міг такого говорити.

Слідчий далі мене запитував про Зіньковського. Я сказав, що це людина незрівноважена, безхарактерна. За Польщі він був суджений за участь в ОУН. В тюрмі перейшов до КПЗУ. Як вийшов з тюрми, пішов до націоналістів, до Палієва у Львові. Що він там робив, я не знаю. Як приїжджав до села, то привозив брошури антирадянського змісту і поширював їх на селі. Паліїв — найбільший ворог Радянського Союзу, він націоналістичну пропаганду.

Слідчий щось собі записав, на цьому допит закінчився.

Як я пізніше довідався, поки Зіньковський доїхав поїздом додому, то НКВД вже було у нього в хаті. Забрали ті брошури, про які я говорив. Про це я довідався, коли вийшов на волю.

Грамота

Вш. Пан Іван Дрогомирецький

В доказ подяки й пошани за
визначні заслуги для українського
вільного підійня
наділяємо Вас цією грамотою.

За
Головну Управу Світової Ліги Українських
Політичних В'язнів:

інж. Богдан Качор
Голова

Іван Стасів
Секретар

Пам'ятник жертвам нацизму перед головним входом до Бухенвальду

Зовнішній вигляд крематорію

А цивільних німців запросили сюди, щоб вони оглянули
нацистські варварства у Бухенвальді

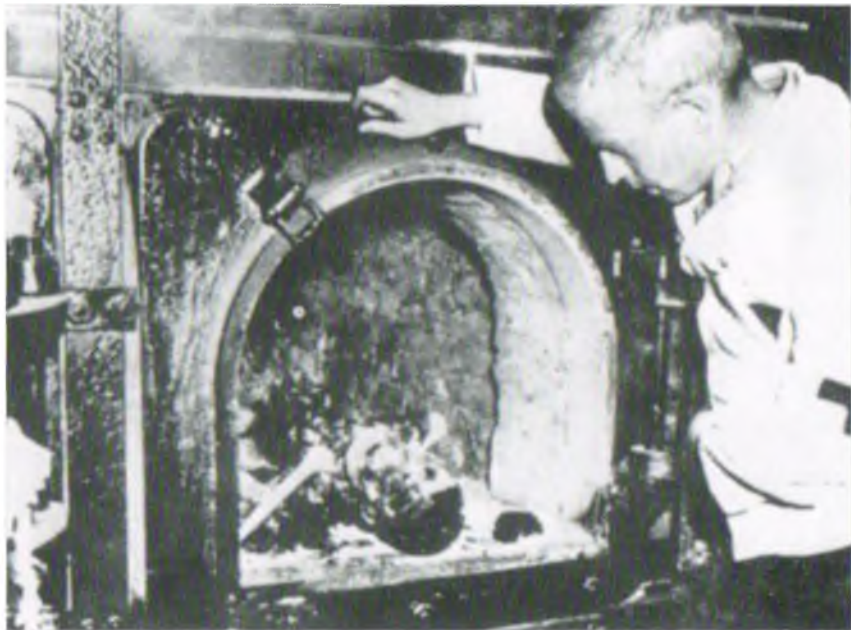
В'язні Бухенвальду з-за дротів зустрічають американське військо

Печи Вухенвальду

Ідентифікують жертви нацистського свавілля в Бухенвальді

Піч крематорію, де спалювали жертви нацизму. Догоряє кістяк

Це шматки виправленої людської шкіри в'язнів
із татуйованими орнаментами

А цих кістяків ще не встигли спалити
перед наступом американських військ

Це все, що залишилось від в'язня-невільника

Виснажені в'язні лежать на чотириповерхових нарах у Бухенвальді

На шибеницю нацистів потрапив навіть комендант міліції міста Краматорська, колишній совєтський полонений

На таблиці написано німецькою і російською мовами:
«Я, Абрамов, повішений за грабунок і саботаж, за зловживання службовими обов'язками в міліції, за спричинення населенню Краматорська шкоди і за порушення німецьких військових законів»

Два безборонні в'язні, прив'язані до дерев. СС-ман стоїть над третім, що корчиться у муках. Так карали у Бухенвальді за втечу

Трупи в'язнів Бунхенвальду, що їх не встигли спалити чи закопати
у братській могилі

У поспіху не встигли закопати всіх трупів...

Після тих свідчень я був певний, що мене чекає двадцять літ заслання. Тепер я вже знаю — пропало моє життя.

О, доленько гірка! Повернувся до камери дуже пригніченим. Не бачу, що діється довкола, не можу навіть говорити.

За тиждень викликають мене вночі до слідчого. Слідчий сказав, що слідство закінчене. «Що ж тепер буде?» — питаю. «Тепер уже залежить від прокурора. Або будуть вас судити, або випустять на волю». Говорив, що вірить мені, що намагався вести слідство на мою користь, писав усе так, як я говорив. «Я Вам вірю, що Ви говорили правду, Ви виглядаєте на людину правдомовну».

Але надії на звільнення не мав. Думав, що маю говорити на суді, як боронитися. В такому стані я перебував два тижні: раз думаю, що засудять на двадцять років, а часом думаю, а може, випустять, але переважала думка, що прийдеться мучитися двадцять років. Одного дня оголосили, що сьогодні буде лавочка: можна купити хліб і дзигарети. Перший раз за цілий час. Це трохи змінило настрій. Під вечір принесли цигарки, а хліба не було. Дуже ми розчарувалися, бо цілий день гострили зуби на той хліб. Але дарма. Я купив сто штук цигарок, закурив, аж голова закрутилась. Я ніколи перед тим не курив.

Пізно ввечері полягали спати. На підлозі вже було де лягти, бо багато людей вивезли без суду, а багато постріляли. Я лежав поруч з Олексою Кривим. Нараз відкриваються двері, і енкаведист називає моє прізвище. Сказав збирати речі. Я взяв куртку, попрощався з Олексою, дав йому жменю цигарок і вийшов на коридор. Це мене дуже стривожило. Бо як когось о цій порі викликають з речами, то або на розстріл, або на транспорт.

Енкаведист кудись відійшов. За короткий час приводить ще одного чоловіка в веселому настрою. Питаю, за що його арештували. Каже, що продав течку на чорному ринку, посидів місяць і йде додому. В мене шибнула думка, чого ж мене з ним звели, невже ж випустять? Вартовий кудись пропав, за пару хвилин повернувся і каже, що хотіли нас звільнити, але нема начальника, будемо чекати до рана. Я не можу собі усвідомити, чи дійсність, чи сон.

За короткий час той самий енкаведист приходить і каже, що начальник уже є і нас сьогодні звільняють. Серце в грудях сильніше забилося, дух перехопило. Невже насправду воля?! Тяжко повірити, але хочеться. Заводить мене до начальника. В просторій кімнаті за

столом сидить здоровань семітського типу, груди завішані орденами. Грізним голосом запитав моє прізвище, ім'я, по батькові. Потім — ти являєшся керівником націоналістичної партії. Я заперечив. Він гримнув на мене: «Ми все знаємо, тут написано!» В мене застигла кров у жилах, от тобі воля. Але що це? Подає мені довідку про звільнення. Енкаведист заводить мене в глибокий підвал до страшної камери. Оце, думаю, та стінка, під якою розстрілюють, отут буде мені кінець. Але енкаведист до мене:

— Слухай, ти ідеш додому. Дивись, не болтай язиком. Нічого ти не бачив, не знаєш, що тут робиться. Якщо скажеш одне слово, ми дізнаємось, у нас всюди є свої люди. Коли ще раз сюди попадеш, сонце гріти тебе не буде.

Вивів мене за браму і сказав: «Іди і більше сюди не попадай».

Вийшов я на вулицю. Це був кінець лютото. Відлига. Вже не дуже холодно. Що мені робити серед ночі? Чи йти на станцію і чекати до ранку на поїзд, чи йти пішки додому? Туди дві години ходу, а мені хочеться якнайшвидше. Йду. Щоб заспокоїти нерви, безперервно курю. За містом на дорозі ще багато снігу, але я пружності цілої сили. Взяв спад, бо нема шнурівок. Я ступаю ногою в мокрий сніг, натягаю черевик і йду далі. Дійшов до Ямниці, думаю, може, зайти до якої хати і перебути до ранку. Але як можна серед ночі будити незнайомих людей? Йду далі. Наближаюся до Сільця. Вночі серед поля нічого не видно, тільки кругом біліється сніг, на небі сяють зорі, здалека чути гавкіт собак. При дорозі стоїть капличка, а в ній — статуя Божої Матері. Зайшов до каплички, помолвився щиро, трохи перепочив і йду з вірою, що Мати Божа мене не опустить.

Попрямував далі через Сілець до Єзуполя. Залишилось перейти Дністер — і вже вдома. Збираю останні сили, може, дійду. Я вже дуже втомлений, нема сили, але намагаюся йти далі. Минув Єзупіль, і вже недалеко Дністра, не можу йти далі, ноги зів'яли, сідаю на сніг і думаю: який я дурний. Пережив такі страждання, а прийдеться замерзнути близько хати. Раптом чую десь недалеко дзвінок, хтось їде. Щораз ближче. З останніх сил встаю, стаю на дорозі. Коні зупиняються. Молодий чоловік питає польською мовою, хто я, куди йду, звідки. Я з Дубовець, вертаю з тюрми і вже не можу дійти додому.

Виявляється, він поляк-колоніст, відвозив до міста музикантів, а по дорозі, дякувати Богу, підібрав мене і привіз до своєї оселі. Я зайшов до хати. Його дружина ще не спала. Я розказав свою пригоду.

Вона питає, чи не голодний я? Дуже, кажу. Вона дала мені молока і шматок хліба. Я підкріпився, подякував господині за гостинність і вирушив далі. Дорога була вже недалеко. На Дністрі був ще лід, я перейшов Дністер і попрямував до хати. Чим ближче до хати, то серце билось сильніше.

Надворі вже світало. Підходжу до хати і тремтячими руками стукаю в двері. Тато відчинив двері, побачивши мене, скрикнув від радості чи з подиву. Вся сім'я плакала від несподіваного щастя. Я мав жахливий вигляд: виснажений, п'ять місяців не голений, волосся нечесане. Скинув завошивлену одягу, помився, надів чисте білля і вперше за п'ять місяців по-людськи міг спати.

Я ще не виспався, як зійшлася рідня, сусіди, розпитували, як було в радянській тюрмі. Але я не кажу правди, кажу, що радянський суд справедливий: перевірили, що я не винний, і звільнили. Брат похитав головою і каже: «Не мусиш казати, видно по тобі». Ран на клубах я нікому не показував.

Виявляється, коли мене арештували, комендант міліції збирав підписи за моє звільнення в цілому селі, але замість мене звільнити з тюрми коменданта звільнили з праці. По звільненню з тюрми я нікуди з хати не виходив, казав, що я хворий, перестудився в дорозі з тюрми.

Одного дня заходить до мене знайомий з хутора. Олекса Килавець. Я здивувався, чого це він до мене завітав, адже ніколи він до мене не заходив. Розпитує, як у тюрмі, чи мені подобалася радянська влада. «В тюрмі, як в тюрмі. В'язниця — не санаторія, а радянська влада справедлива». Далі питає, чи не хотів би я тікати за кордон. Він може мені допомогти, в нього є рідня на кордоні. Вони мене переведуть. Я відчув, що це підсланий провокатор, і не помилився. Він багатьох хлопців видав у руки НКВД.

— Олексю, — кажу, — чого мені тікати за кордон? Я щасливий, що ми діждалися радянської влади, що позбулися польської неволі.

Чи він мені повірив, не знаю, але більше не з'являвся.

Цілу весну я просидів у хаті, нікуди не виходив. Вже трохи віджив, але весь час жив у страху.

Вже на початку сорокового року стали вивозити людей на Сибір. Першими вивезли польських колоністів, потім — куркулів і родини підпільників. Одного вечора заходить до мене мій сусід, Михайло Куцій, і щось хоче сказати віч-на-віч, але ти нікому не кажи, що то я тобі сказав. Розказує мені, що вчора ввечері Лобенко (політрук з району) скликав активістів і сказав, що треба зі села вивезти двадцять родин, давайте, товариші, будемо обговорювати, кого треба вивезти.

Ми всі сказали, що в нашому селі куркулів нема, більшість — малоземельні. Але Лобенко наполягав:

— У вас є підпільники, петлюрівці, коновальчики і всяка контра, ворожа радянській владі. Всіх їх треба вивезти, бо вони будуть шкодити будувати щасливе життя, будуть проти колгоспу.

Як почав на нас тиснути, ми мусили когось дати. Зробили список із сімнадцяти родин: ціла твоя сім'я, о. декан Медвіцький... Втікай мерщій.

— Михайле, — кажу, — не так легко тепер утекти. Уже запізно. Кордон так стережуть, що заєць не проскочить.

Тепер я жив у постійному страху. Ввечері лягав спати і не знав, що зі мною буде до ранку. Кожної ночі сподівався, що прийдуть: «Збирайся!» Але, на щастя, не встигли. Не вистарчало поїздів. Весь час ходили тривожні чутки, що серед ночі заїхали до якогось села і вивезли кільканадцять родин. Отаке-то було життя під сонцем сталінської конституції. Людей масово вивозили, арештовували переважно молодь. Окрім того, влаштовували народні суди на місцях. Вишукували в селі найменш свідомих, неосвічених, переважно жінок, і призначали їх народними суддями. Наказували кожного визнати винним. І вони визнавали, бо так вимагав прокурор.

Відбувалися такі судилища і в нашому селі. Приїхали з району прокурор і суддя. Посадили на сцені в читальні народних засідателів, отих неграмотних жінок.

Підсудними були директор радгоспу Колісник, двоє селян і один радгоспний робітник. Першого судять Колісника за шкідництво і саботаж, звинувачують у тому, що зірвав посівну кампанію, зморив коней так, що навесні падали, рогата худоба гинула з голоду.

Директор виправдовувався тим, що до радгоспу пригнали багато худоби тих людей, яких вивезли. Він не мав чим годувати, звертався до уряду, але йому сказали, треба шукати пашу на місці, в куркулів, треба потрусити куркуля. Куркуль заховав, треба було пошукати. Народні засідателі визнали Колісника винним, і суддя засудив директора радгоспу на п'ять років примусових робіт. Як вредителя селянсько-робітничої влади. Другого судять конюха Василя за те, що не хоче платити доярці Явдосі аліменти.

Василь доказує, що то не його дитина, бо тільки сім місяців, як він прийшов працювати до радгоспу і від того часу знає Явдоху. Але прокурор доказує, що хороша мати «вигріє» рибйонка за сім місяців. Присудили Василеві платити аліменти: дитина мусить мати батька.

Далі судять Гриця Запотічного за те, що зрубав берізку у своєму лісі. Гриць виправдовувався, що його ліс, мусив зрубати берізку, бо мерзли діти в хаті. Прокурор питає, чи знає Гриць сталінську конституцію.

— Не знаю, — каже Гриць.

— То Ви не хочете вчити сталінську конституцію?! Там написано, що всі ліси і води належать державі. Отже, Ви кради державне майно. Тому вимагаю суворого покарання.

І Гриця засудили на п'ять років примусових робіт і конфіскату майна.

Потім судять Андрія Піддубного, теж за те, що зрубав на своїй нивці берізку. Прокурор питає Андрія, чи він знає сталінську конституцію? «Аякже, певно що знаю», — каже Андрій. «То Ви знаєте конституцію і кради дерево з державного ліса, ви являєтесь відкритим ворогом робітничо-селянської держави». — «Та то ніякий ліс, то на кінці моєї нивки виросло три берізки, і я одну зрубав, бо не було чим в хаті запалити, а дров не було де купити». — «Тому що горожанин Піддубний знає конституцію і крав державне майно, являється відкритим ворогом Радянської держави. Тому жадаю строгого покарання горожанина Піддубного».

І засудили Андрія на п'ять років примусових робіт і конфіскату майна, так само, як Гриця, що не знав конституції.

Такі судилища відбувалися по всіх селах. В Єзуполі влаштували район, наїхало всяких комісарів: від заготзерна, заготскоту, освіти і всяких п'яниць політруків, які забирали від селян останнє зерно, худобу, гарних дівчат і жінок.

Першими потерпіли ті господарі, що мали гарні доми і гарні коні. Кожний комісар мусив мати гарні коні і фірмана.

Як побачили в когось гарні коні, то на того господаря накладали такий податок, щоб не міг заплатити. Як хтось спромігся заплатити, то на другий день накладали другий раз такий, що вже не міг заплатити. Тоді його судили за те, що не розрахувався з державою, не заплатив державі податку. То була стандартна кара, голову родини засуджували на п'ять років примусових робіт і конфіскату майна. Родину виганяли з хати, і ніхто не смів прийняти до хати. Пізніше тих родин вивозили на Схід.

Отакі суди відбувалися по всіх селах. Найбільше мордували людей колгоспом. Кожні два—три дні активісти зганяють людей на мітинг і агітують, щоб записувалися до колгоспу. Але ні багатий, ні бідні колгоспу не хочуть. Одного дня, на початку весни 1941 року, зганяють

ціле село до сільбуди (вже не читальня, а сільбуда). З району приїхав учасник революції, старший лейтенант товариш Лобода. Кілька годин читав і пояснював людям статут сільськогосподарської артіль. Нарешті сказав, що в колгоспі живуть всі заможнo і щасливо, тільки злодієві і куркулеві немає в ньому місця.

Люди наслухалися про життя в колгоспі, сумно одні на других поглядають і помахують головами.

Лобода продовжує: «Мені не треба колгоспу, але колгосп мусить бути, бо так хоче народ, так хоче партія, так хоче великий наш вождь і учитель всіх трудящихся товариш Сталін. Ура, товариші!»

— Ура! Хай живе товариш Сталін!

Люди накричалися, потім затихли. Тоді Лобода питає: «В кого є які питання?» Один чоловік Микола Захарук, найбідніший в селі, встає і говорить: «Товариш Лобода, мені не подобається такий артіль». «Як назвисько? Ім'я і по батькові? Чому, товариш Захарук? Хіба Ви злодій чи куркуль?» — «Я не злодій і не куркуль, але не розумію, як то можна все віддати до колгоспу, навіть граблі, я гадав, як прийде радянська влада, розділять панську землю, мене зрівняють з багатшими, то і я буду господарем. Але як багатших мають рівнати зі мною, найбіднішим у селі, то така артіль мені не подобається». Більше запитів не було.

Ще того самого вечора приїхала з району ціла зграя енкаведистів і почалося: скликають акивістів, комсомольців, розпитують, хто такий Захарук, в якій антирадянській організації був, хто заагітував його зірвати мітинг, якому куркулеві продався і т. д. Не могли нічого знайти, щоб Захарука арештувати, але взяли вже його на «чорний список».

До колгоспу ніхто не вступав. За це Лободу відкликали. На його місце прибув старший лейтенант Лобенко. Цей організував у селі колгосп. Зібрав комсомольців і таких бідняків, що не мали ні кола, ні двора, не мали що втрачати. Забрали найкращу землю під колгоспний масив. Потім Лобенко почав викликати до себе тих господарів, що мали коней і відповідний реманент і знали, як на полі працювати. Цілими ночами Лобенко мучив людей, погрожував Сибіром, але вдалося намовити тільки одного господаря. Його вибрали головою колгоспу. Більше ніхто не хотів. З селян не хотіли вступати до колгоспу. Люди сподівалися, що скоро буде війна і радянській владі буде кінець.

Але Лобенко не давав нікому спокою, кожної ночі викликав по одному когось із господарів. Одної ночі викликав Гната Торб'яка.

Цілу ніч його намовляв, але Гнат не здавався. Над раном Гнат повернувся додому, але заснути не міг, він ходив по подвір'ю, немов прощався зі своєю господаркою. Він не міг говорити, його тиснуло щось в грудях, коло серця щось пекло, він цілий трусився. Як же так! Віддати батьківську землю, коней, без яких не уявляв собі життя?! Цього пережити він не може.

До полудня рознеслася по селі вістка, що Гнат Торб'як помер. Замучив його Лобенко. Весною на колгоспне поле заїхав трактор. Землю зорали ще мокру. Сонце пригріло, земля засохла, як камінь. Ціле літо стояла пусткою, внаслідок чого весною наступного року (1942) люди голодували, кільканадцять осіб померли з голоду.

Народ ненавидів радянську владу, але всі мовчали, боялися. Голова сільради і комсомольці ходили ночами попід вікна, підслуховували, що люди говорять.

Дуже тяжке життя було під Польщею, але ніхто не боявся, що вивезуть на Сибір. Тепер, крім нужденного існування, — ще й страх. Люди думали: «Хай вже буде чорт, аби тільки не більшовики». І дочекалися чорта, може, ще гіршого, бо другий поневолювач хотів знищити цілий український народ.

* * *

Дуже раненько, ще до світанку в неділю, двадцять другого червня сорок першого року над хатою щось зашуміло, загуло. Я виходжу надвір і бачу, що над Станіславом дим аж під хмари зноситься. Що це таке? Сусіди вибігають з хат і питають одні других: «Невже війна?». Виявляється, німці бомбардували летовища у Станіславі і Бовшеві. Над головами гудуть літаки. За німецькими месершмідтами радянські винищувачі, як горобці за вороною женуться. Німецькі літаки їх збивають. На вулицю повиходили люди, переглядаються і мовчать. Один активіст ходить поміж людей і заспокоює, щоб люди не боялися, то радянська армія робить маневри. Над головами чимраз дужче гарчать месершмідти, радянські істребітелі падають на землю, як жайворонки. Люди водночас перелякані і раді, що, може, скінчиться сталінський терор, прийдуть німці і буде краще життя (так самі себе потішали).

До мене підійшов мій сусід Стефан, дивиться на мене, але нічого не говорить, по якомусь часі дрижачим голосом відізався: «Іване! Що це таке?». «Виглядає, що війна», — кажу до Стефана. Стефан

пошепки до мене: «Боже! Невже то правда? Невже кінець нашим мукам?» Люди порозходилися по хатах, до краю зворушені, не знають, як скінчиться війна, може, Сталін виграє війну, тоді пропала вся надія.

Невдовзі приїжджає до села військова частина. Ходять по селі, наказують людям брати лопати і йти на гору копати ями. Сігнали всіх чоловіків і жінок. Люди копають ями і не знають для чого. Надлетіли німецькі літаки, люди розбіглися. Ввечері зганяють народ на мітинг. Виступає військовий старшина і говорить, що на нашу радянську мирну країну напав ворог без оголошення війни. Наша доблесна армія вже займає германську територію. Розіб'ємо ворога на його власній території. Говорив ще щось, але я вже не слухав: до мене підійшов голова комсомолу Петро Галюк і сказав мені, щоб я ховався, бо мене мають арештувати. Я вже до хати не заходив, а переховувався в сусіда, в колгоспного бригадира. Комсомольцям дали зброю і наказали ловити шпівнів, саботажників і ворогів народу.

За декілька днів непереможна армія втікає у великій паніці: лишали на дорогах танки, зенітні гармати, іншу зброю. Люди відрами носили бензину з танків, бо як зачнеться війна, не матимуть чим світити. Одного дня приїжджає до села група саперів, женуть людей до лісу, заставляють рубати найбільші дерева і везти до Дністра, робити пороми, якими перевозитимуть важкі машини. Сігнали людей з сусідніх сіл: з сокирами, з пилами. Дорога з лісу до села забита возами. На березі ріки військові кричать: давай, давай! бистро! Люди кидають дерево в воду, бистрі хвилі Дністра несуть дерево в Чорне море, по дорозі люди виловлюють. Так було цілий день. Під вечір десь далеко, із заходу, чути сильний гук моторів. Коли вже було чути зовсім близько, жінки зчинили лемент. Почалася паніка. Виявляється, в Галичі через міст переходили війська з Підгір'я і зупинились на лівому березі Дністра. Німці це помітили і почали їх бомбити. Ті відповіли зенітками...

Коли все скінчилося, на понівеченій вибухами землі залишились лежати тіла вбитих солдатів. Ті, хто ще тримався на ногах, забирали ранених і тікали до лісу. На них нападають сільські хлопці і відбирають зброю. Полями понад Дністер блукають осідлані коні. Їх вершники загинули «за Родіну! За Сталіна». Ніхто їх не хоронив. Німці наказали жидам почистити поле бою. Жиди тягали трупів і кидали їх на бистрі хвилі Дністра, а бистрі хвилі несли до Чорного моря.

Селяни ловили блукаючих коней і вели до своїх домів.

Із фільварку, в якому приміщувалася централь радгоспу, вся адміністрація втекла. Забрали все, що можна було повантажити на вози.

Люди раділи, що розпалася сталінська тюрма. Та не всі — багато родин оплакувало своїх мужів, яких пізнавали в Станиславівській тюрмі помордованими. Енкаведисти перед своєю втечею при допомозі місцевих жидів постріляли всіх в'язнів. Один щасливець Смицьнюк із села Ямниці розповідає, як то йому пощастило впасти під трупами непоціленому кулею: «До камери вривається станиславівський фризер Грубер з машинним крісом, постріляв шістьдесят в'язнів, які були в камері. Мені одному пощастило лишитися живим».

Отак-то нас визволили єдинокровні брати. За час свого короткого володіння зрабували: худобу, хараси зерна, багато людей вивезли на Сибір на каторжні роботи.

ЧАСТИНА III

УКРАЇНА ПІД ГІТЛЕРІВСЬКИМ ФАШИЗМОМ

Коли Червона армія утікала на схід, за нею гналася Німецька армія. На західноукраїнських землях твориться уряд з місцевого населення під проводом українських націоналістів.

Будинок, який займала централь радгоспу, зайняли новостворена міліція і станиця Організації Українських Націоналістів. Молоді хлопці, які не мали ніякого військового вишколу, ходили по лісі, виловлювали червоноармійців, забирали від них зброю і приводили до міліції. Двох хлопців привели двох лейтенантів. Як пізніше виявилось, то були мінери, ті, що замінували міст на Дністрі в Галичі, вони спустилися по ріці і вишли на поле, хлопці заманили їх до села, під селом роззброїли і привели до міліції. Другі три хлопці з одним багнетом привели з лісу дванадцять армійців і чотири коні. Полонених закрили в каплиці, яка приміщувалася в будинку. Між ними були один українець і один жид. Українця відразу звільнили, нагодували, він лишився в селі, не хотів вертатися додому. Йому дуже подобалося, що в Західній Україні є правдива Україна.

Полонені росіяни були дуже перелякані, не знали, що діється з їхньою непереможною армією. Вони дивувалися, що місцеве

населення ворожо ставиться до них, їм старшини говорили, що Червона армія непереможна, а як почалася війна, самі повтікали, а їх лишили.

Всі вони були дуже перелякані, один жид не падав духом, він говорив, що Совецький Союз війни не програє, товариш Ленін сказав, що Червона армія навіть як відступить, то повернеться назад і завоює всю Європу. Як пізніше показалося, жид не дуже помилився.

Довго ті полонені в селі не були, новостворена міліція перевела їх до Галича і передала німцям, бо ми ж рахували, що німці наші союзники. Коли вже Червона армія втекла, німці пішли далі на схід. ОУН під проводом Степана Бандери проголошує відновлення незалежної України. Головою Тимчасового уряду у Львові призначено Ярослава Стецька. По всій Західній Україні ОУН організовує українську міліцію. Народ радіє, що нарешті завітала воля. До Галича повертається магістер Матусякевич, з підпілля виходить Олекса Пилипенко. Він займає місце повітового провідника. Матусякевич, колишній відпоручник Просвіти в Галичі, займає місце організаційного референта. В Галичі твориться повітовий уряд. Сотник Мацькевич стає старостою, десятник Квасній організує українську міліцію, по селах ОУН призначає голів.

У неділю рано в Галичі відбувається проголошення незалежної України. Зійшлися тисячі народу з цілого повіту. Були присутні старшини Німецької армії. На трибуну виходить Пилипенко, виголошує палку промову. Закінчує: «Слава Україні! Слава Степанові Бандері! Слава Гітлеру!» Народ кричить: «Слава!» Радість велика, але одні одних питають, невже ж Гітлер дозволив на самостійну Україну? Ніхто не знає. Чому Бандера провідник? А де ж полковник Мельник? Всім відомо, що саме він по смерті Коновальця став головою проводу. Але що ж, Бандера, то хай буде Бандера. Акт проголошення незалежної України благословили владики обох церков. То чому ж мені не брати участі в побудові своєї держави? І я, не вагаючись, пішов з Бандерою.

Повітовий провідник признав мене районним провідником. Доручив зайняти місце завідуючого радгоспом у селі Дубівцях. Члени ОУН та їхні однодумці заняли адміністративні пости.

Але слідом за бандерівцями приходять другі націоналісти — мельниківці. Вони в проголошенні незалежності України участі не беруть, Бандери не визнають. Що ж воно діється в такий важливий

час?! Єдиної ОУН вже нема. Єдиного проводу нема. Є бандерівці і мельниківці. Багато людей не знає, за ким іти. Вчорашні друзі стали зятими ворогами. Чи був потрібний той розкол, чи вийшло це на користь, чи на шкоду Україні — нехай розсудить історія.

Недовго ми господарювали. Блискавкою серед темної ночі спалахнула нам воля. А опісля прийшла страшна гроза... Гестапо арештує Бандеру і Стецька, вимагає відкликання Акту проголошення незалежності. Бандера і Стецько не піддаються. Їх вивозять до Німеччини й ув'язнюють до кінця війни. Німці на західноукраїнських землях проголошують Дістрік Галіціон. Усі урядові посади займають німці-фольксдойчі. Членів ОУН арештують і вивозять до концтаборів. У Галичі арештують Олексу Пилипенка і Матусякевича (Пилипенко загинув у кінці війни, коли евакуювали в'язнів з Авшвіцу). Багато членів ОУН було знищено в гітлерівських катівнях.

Дорого заплатила Україна за Акт тридцятого червня. Але тим показала цілому світові, що не бажає добровільно йти в гітлерівську неволю, а хоче бути господарем на своїй землі, і тим записала світлу сторінку.

Багато українців сподівалося, що Гітлер, якщо і не дасть Україні повну незалежність, то, може, дасть якусь автономію. Та дуже розчарувалися, коли зрозуміли, що він не збирається визволяти Украну від більшовиків, а хотів загарбати її землі, зробити тут німецьку колонію, українців вивезти до Німеччини на роботу як рабів, а нашу Батьківщину заселити німецькими колоністами. Україна опинилася у ще більшій неволі, як большевицька.

Та, на щастя, божевільні прагнення Гітлера не здійснилися. Дорого заплатила Німеччина за божевільні ідеї фюрера.

Скоро німці встановлювали свої порядки. З України вивозили все, що можна було вивезти: хліб, худобу, навіть чорнозем. Немилосердно знущалися над людьми: били за найменшу непокору, брали закладників, палили села, ловили в церквах людей під час Служби Божої і вивозили до Німеччини на роботу. Цим вони викликали до себе ненависть. Організація Українських Націоналістів реорганізувалась і пішла в підпілля, були створені загони самооборони, з яких пізніше створилась УПА під проводом ОУН. Я вже не мав щастя брати участі в УПА, бо саме в той час мене арештували.

ТРЕТІЙ АРЕШТ

Така вже моя доля чи випадок, що мені каратися в тюрмах за усіх трьох режимів. Просидів я чотири і півроку із шестирічного вироку за Польщі, п'ять місяців у НКВД, звідки дивом вийшов напівживий ніби на волю і гадав, що на тому скінчиться. Та не оминув мене і гітлерівський концтабір.

Найбільш фатальний день у моєму житті була неділя 20 вересня 1942 року. Того дня пройшла чутка, що шукала польова і залізнична поліція. І випадок так хотів, що саме в той час я повертався з організаційних сходин. Між селами Дубівці і Межигірці, коли я переходив через залізну дорогу, на рампі наскочила на мене поліція зі собакою, мене затримали, обшукали і знайшли при мені антигітлерівського змісту жетони. Мене забрали, повалили до дрезини на підлогу (візок, що їде по рейках), посадили на мене великого вовчура і так завезли до тюрми в Станіславі при вулиці Білінського.

Станіславська тюрма була вже мені знайома. Я тут — учетверте. Тепер мене завели не до головної тюрми, а до меншого будинку під опікою гестапо і поліції. Коли залізнична поліція, яка мене арештувала, відійшла, до мене підійшов здоровезний антипатичний черевань і питає, за що сюди попав. Я йому сказав, що вертався від родича зі сусіднього села пізно по годині і поліція мене затримала. Він як замахнувся, як ударив мене в вухо, мені в очах потемніло, я впав на долівку. Тоді він до другого поліцає: «Дай йому ще ти так, аби до ранку не встав». Так мене побили, що дійсно я не міг встати. Лежав закривавлений, обличчя запухло, в вухах дзвони дзвонять, не чую, в голові шумить. Стало мені так гірко на душі, думав, що не витримаю цього приниження, що тут кінець мені буде.

Рано підняли мене, завели до канцелярії, зареєстрували, потім пхнули мене до камери, де вже було близько двадцяти в'язнів. Обступили мене, питають, хто я, звідки, за що арештували. Але я говорити не можу: у вухах шумить, не чую нічого, губи спухли, не можу губами ворухити. Повалився на підлогу і так лежав напівпритомний.

Пополудні, десь коло третьої години, викликають на допит. Веде мене тип у цивільному, говорить по-українськи, радить мені признатися, краще буде для мене. Пізніше я довідався, що це був фольксдойч з Буковини. Завів мене до кімнати, де за столом сидів гестапівець, переглядав рапорт про мій арешт. На підлозі лежав здоровенний пес, весь час дивився на мене і гарчав, що ще більше наводило страх.

Гестапівець питав через перекладача, що я робив уночі на полі, звідки я мав ті жетони, чи я належу до банди Бандери. Я викручувався, як міг. Але було дуже тяжко, бо той звіт, що знайшли при мені, мене дуже обтяжував. Найбільше напивав, щоб я сказав, хто мій провідник, як скажу — піду додому. Але не такий я вже був наївний, щоб повірив. Та навіть якби «заламався» і хотів вспипати свого провідника, то не міг би, я знав лише його псевдо.

Перекладач надів боксерські рукавиці, бо каже, що не хоче бруднити до мене своїх рук, і почав бити в живіт і куди попало. Як довго вони мене били, я вже не пам'ятаю.

Опритомнів я в камері, на підлозі, коли знімали з мене убрання двох поляків-мародерів, Стасік і Янек, я ще чув, як Янек говорив до Стасіка: «На ньому гарне убрання, давай стягнемо, поки ще теплий, бо як застигне, то буде тяжче, так, як з Коробейка». Коробейко з Єзуполя був арештований два тижні переді мною. Сидів у тій самій камері, помер від знущань тих же катів, які били і мене.

На щастя, з нами був д-р Гофман з Товмача — дуже порядний чоловік, молодий лікар. Арештували його за те, що він не хотів записатися до фольксдойчерів. Коли оті мародери почали стягати з мене вбрання, доктор Гофман послухав пульс і сказав до них, аби дали спокій, бо я ще живий. Вони відступили. Д-р Гофман узяв якусь ганчірку, намочив у воді і поклав на моє обличчя. Аж тоді я опритомнів. Наступного дня я звівся на ноги, але все тіло дуже боліло від побиття.

В нашій камері в стернах повітря було дуже вологе і задушливе. Під стелею — два маленьких віконечка, яких не можна було відкривати, виходили до полудневої сторони, на «райське подвір'я» (так його називали в'язні за Польщі, тут вішали засуджених до смертної кари). На цьому подвір'ї робили шибеницю, приїздив кат Мацієвський і з того подвір'я висилав душі до раю.

На стінах було написано або вирито багато прізвищ тих, хто тут помер. Серед них я зустрів знайоме прізвище — Андрій Гоголь (Андрій Гоголь з Княгинина, з ним я зустрічався в тюрмі за Польщі, а сидів він за бійку з поліцаєм). Тепер у цій камері було понад двадцять в'язнів. Серед них — п'ятеро українців, трьох жидів, решта поляки, цигани й інші. Арештовані за всякі провини, а в більшості за ніщо. Розказували про страхіття, які тут відбуваються.

Як я вже вгорі згадував, що позаду головної тюрми був менший будинок, під опікою гестапо і поліції, сторожами були поліцаї, які дуже ревно виконували і перевиконували накази гестапо. Начальни-

ком був поліцай Попадинець зі села Павелча, секретарем був якийсь фольксдойч з Буковини. Охоронцями були поліцаї: П'яста зі села Тязева, Герєга з Вовчинця. Були ще фольксдойчі польського походження. Найбільший страх на в'язнів наводив П'яста, це був садист, для якого знущання над нещасними жертвами були великою приємністю. Він тут перебував удень і вночі. Ця тюрма була для того, щоб нищити людей.

В камері не було жодного стільця, цілий день мусили стояти, спали одягненими на гнилій підлозі. Білизни не міняли: нас заїдали воші і розносили недугу тифу. Хто сюди попав, відразу хворів на тиф. Рідко хто виживав. Не було дня, щоб не виносили мертвих. Кожного ранку П'яста відкривав двері і кликав двох міцних виносити мертвих на коридор, переважно з камери, де помирали хворі на тиф. Не було дня, щоб з нашої камери не виносили мертвих, і так кожний день.

Годували так, що вижити на тих харчах було неможливо, багато померло з голоду.

Дозволяли передавати харчі з дому, але все краще П'яста забирав і віддавав кравцям і шевцям, що шили для них і їхніх родин одягу й взуття. Там була майстерня, в якій працювали в'язні-жиди.

Я ще не відійшов від попереднього допиту, як викликають на новий. Найважче, коли не перестали боліти старі рани, а б'ють знову. Прийшов по мене вже інший садист — перекладач (говорить по-українськи, буковинець). Дорогою намовляє мене видати всіх бандерівців, яких я знаю:

— Не будь дурний за когось терпіти. Ти ще молодий, хочеш жити, видай кого знаєш, то тебе випустять.

Я не відповідав на ті балачки, і це його дратувало. Він завів мене до кімнати, за столом сидить ґестапівець, питає по-польськи, чи я вже надумався і буду говорити правду, бо німці за брехню суворо карають. Ти знаєш Пришляків?

— Не знаю, — кажу.

— Брешеш, — кричить. — Ви, бандерівська банда, вже військо організуєте, хочете з німцями воювати. Думаєте, що німці програють війну, а ви збудуєте Україну. Ніякої України не буде, Гітлер війну виграв.

Я мовчав, і їх це ще більше сердило. Тоді вони обидва накинулись на мене і почали бити: ґестапівець — голіруч по обличчі, і копали ногами, а перекладач якимсь важким предметом куди попало, а найбільше по щоках, що викликало великий біль, так вони мене

били, аж поки я знепритомнів і впав на підлогу. Потім облили мене водою, і я опритомнів, але встати не міг. Сильно боліли щелепи, здавалося, що кістки поламані на кусні. В такому стані мене затягнули до тюрми і передали П'ясті.

П'яста вже довідався, за що мене арештували, тоді до мене: «То ти, сучий сину бандерівський. Якби ти був чесний українець, то йшов би разом з німцями бити комуністів замість змовлятися з поляками проти Гітлера. Нам треба йти разом з Гітлером, ти знаєш, як нам буде добре, як німці виграють війну, ти знаєш, як я тепер живу. Я живу в тому домі, де жив колись польський прокуратор».

Потім відкрив двері до камери і так мене копнув, що я впав на підлогу. В'язні дивились на мене, побитого, із закривавленим обличчям, і співчутливо похитували головами. Д-р Гофман підійшов до мене і питає, що сталося. Але я не можу говорити, від болю несила розкрити рота. Весь час показую на щоки, лікар легенько обмацав і сказав, що нічого не зламано. Намочив якусь шматку в воді, підв'язав щоки, і так я лежав на підлозі напівпритомний. Відчував дуже сильний біль голови і цілого тіла.

На другий день встати я вже не міг. Д-р Гофман помацав моє чоло і сказав, що в мене дуже висока температура, напевно, тиф. Він повідомив П'ясту.

Прийшов в'язничний лікар-жид і ствердив, що в мене тиф. П'яста наказав мене розібрати, тоді занести до вмивальні, там мене поклали на цементову підлогу, П'яста ще копнув ногою і пустив холодний душ.

Так мене «скупали», а потім занесли до камери, теж у сутеринах. Тут було двадцять ліжок і сінники, напхані соломкою. По камері розносилися дуже неприємний сопух і конаючі голоси помираючих. Деякі кричали в гарячці, інші лежали спокійно. Мене поклали на ліжко, біля мого ліжка лежав чоловік, але вже не ворухився, на другий день рано його винесли на коридор.

До мого ліжка підійшов молодий чоловік, розпитував, звідки я, за що арештований, як довго тут перебуваю. Сказав своє назвисько, запам'яталось лише ім'я Тарас (назвиська, на жаль, уже не пам'ятаю), сам він із Калуша, арештований теж за ОУН.

Цей юнак пережив тиф і його тут лишили санітари. Він давав хворим аспірин, заопікувався і мною, сказав, що тут мало хто виживає.

Тут я пролежав два тижні, а потім мене перевели до тої самої камери. В коридорі працював Юрко Галів з Долини. Він мав що їсти і курити, інколи, як роздавав баланду, давав мені троху тютюну, як

поліцай не бачив. Одного дня через візитирку в дверях Юрко розказав, що мені приносять з дому дуже добрі харчі, але П'яста все забирає і віддає кравцям, тим, що для нього працюють.

Зі мною в камері був чоловік з села Листя (прізвища не пригадую), дуже порядна людина. Його арештували помилково, і він сподівався, що його випустять. На всякий випадок я написав записочку і заховав у його шапку, і просив його, як вийде на волю, щоб передав моїй родині. В тій записочці я написав, щоб мені не приносили ніяких ласощів, бо мені того не дають, а щоб приносили мені чорний хліб, варену квасолу і щоб передали стару сорочку. Таку передачу я отримував кожного тижня. Це мене врятувало від голодної смерті.

Крім записки, я його просив переказати, що в Станиславівській тюрмі у гестапо є два буковинці перекладачами, які під час слідства по-звірячому згущаються над нашими хлопцями. Незабаром одного з них уже не було. Довго я не знав, де він подівся, аж по війні в Німеччині випадково довідався, що його ліквідували.

Пізно восени почали нас краще годувати. Щодня давали нам картоплю, подушену з лущинням і піском без солі. Хоч яка була смачна та картопля, відчувався пісок на зубах, але в'язні їли.

Найбільшим пострахом для нас був П'яста, майже кожної ночі та потвора нап'ється до неприємності і шукає собі розваги. Брав собі до помочі садиста такого, як він сам, фольксдойча Ромка. Десь коло третьої години ночі, коли воші вже заспокоїлися, в'язні починали засинати, вони вриваються до камери нібито для перевірки, чи в'язні не сплять у шкарпетках. Усі ми не тільки в шкарпетках — як були одягнені цілий день, так і лягали на підлогу. Садисти били нас по ногах, по костях, що спричиняло нестерпний біль, а катам — приємність. Нормальна людина не може собі уявити, що є такі потвори, яким людський біль дає насолоду. Так вони кожної ночі ходили по камерах. Коли вже наближалася ніч, то в'язні тремтіли, чи не прийде садист П'яста до нашої камери.

Найрадіснішим днем тижня для в'язнів, тих, що отримували посылку з дому, був вівторок. А найстрашнішим — четвер, коли, як говорили в'язні, вивозили на «пісок». Так називали місце, де німці розстрілювали людей.

На вже згадуване «райське подвір'я» німці зганяли жидів цілий тиждень. Там їх тримали на дощі, а взимі — на снігу, на морозі і щочетверга вивозили на «пісок». Крім жидів, на «пісок» попадали

українці й люди інших національностей. Сюди ж викидали тіла тих, що помирали від тифу, і тих, кого замордували під час слідства.

Одного четверга викликали на «пісок» Михайла Найдеча, брата Теодора Найдеча, який був розстріляний німцями як член похідної групи в Кременчуку. Обидва брати були із сусіднього села Делієва, мої близькі знайомі.

Так проходила зима 1942—1943 рр. Не було такого ранку, щоб не виносили на коридор мертвих. Одних виносили, других приводили, отож камера завжди була наповнена в'язнями. Одного дня привели елегантно одітого старшого чоловіка з невеличким клуночком. Виявилося — жид, архітектор. Він розказував, що дуже багатий, має великі будинки у Варшаві, Львові і Будапешті. Він знав, що з ним буде, смерті не боявся, тільки жалував, що сини не знають про його майно. Арештували його за те, що в нього знайшли документи, нібито він арійського походження. Ці папери йому виробив проф. Трач (теж арештований сидів у сусідній камері). Мародери Янек і Стасік побачили на ньому гарне вбрання, намовляли, щоб він замінявся з ними за убрання, бо йому вже не потрібно. Вкрай ображений, архітектор з обуренням відповів, що то є крайня безличність! «Я знаю, що мене чекає, але я жив як людина і так хочу померти». За декілька днів його забрали на страту.

Були з нами ще два молоді жиди. Їх тримали як свідків. Ці хлопці не вірили, що їм тут буде кінець, вони сподівались, що коли їх будуть везти на страту, то вони втечуть. Один — з Калуша, просив у мене шматок хліба. Казав, як втече, буде на волі — піде до мого тата і розкаже, як я тут живу. Шматок хліба я йому дав, але мій тато його не бачив.

Прийшов четвер, і їх покликали туди, звідки ніхто не повертався.

Тиждень перед Різдом, коли в мене ще не перестали боліти щоки, кличуть мене знову на допит. Цього разу гестапівця немає, є два в цивільному. Один — уже знайомий з попереднього разу, а другого бачу вперше. Знайомий питає, чи я вже схаменувся і признаюся до всього, чи хочу тут померти. Я відповів, що не маю що говорити. Тоді він узяв дрючок і каже: «Понюхай! Як дістанеш таких двадцять п'ять, тоді будеш знати». Незнайомий взяв мою голову між свої ноги і сильно тримав, а оцей буковинець сказав, що коли не буду говорити, то живий звідси не вийду. І почав лупцювати по заді тим дрючком. Скільки разів він мене вдарив, я вже не чув. Я вже не міг говорити, ні встати

на ноги не міг. Напівживого затягли мене до камери і кинули на підлогу. Різдво 1943 я зустрів у дуже тяжкому стані...

Більше мене не викликали.

Отак у страху й безнадії проходили дні. Пригадую, як одного дня привели до нашої камери двох німців. Вони дезертирували і якимсь дивом дісталися до Станіслава. Тут їх арештували. Вони розповідали, що на Кавказі страшна холоднеча: солдати пообмотували ноги, руки, втікають з фронту. Надходили вістки з-під Сталінграду. Там німецька армія розбита, Гітлер програє війну. В нас зародилася надія, що скоро війна скінчиться і ми вийдемо на волю. Але не так сталося, як гадалося. Війна ще довго тривала і ми ще довго мучилися. І нас дуже мало пережили ті страхіття.

Не можу забути тих страшних четвергів... Кров застигала в жилах від страху, коли під вечір наказували лягати на підлогу і не дивитися в вікна, що діється на подвір'ю. Всі ми тремтіли, чи не покличуть когось з нашої камери (були такі випадки). Але ми не могли подивитися, що там діється. Двох ставали під дверима і слухали, чи не йде вартовий. Як почули якісь кроки в коридорі, моментально лягали на підлогу. На подвір'ї стояли коло сто п'ятдесят людей, переважно жидів, різного віку: літні жінки і чоловіки з сивими бородами, молоді жінки з маленькими дітьми на руках, хлопці й дівчата. Всі вони тулилися до купи в одному куті, деякі сиділи на снігу. Багато з них лежали вже мертві, замерзли. Їх привезли на початку тижня, і до четверга вони не дожили.

Коли вже надворі стемніло, приїздили машини. Ті, що ще могли, викидали мерців на машини, потім заганяли живих і везли на страту. Такі транспорти відбувалися кожного четверга. На другий день приганяли нових. Кожен мав зі собою клунок — своє майно, що міг узяти з дому. Їм дозволяли брати все, що мають цінного. І вони брали, хто золото, хто валюту, біжутерію. Але при вході на подвір'я наказували роздягатися до нага, залишати одержу й клунки. На подвір'ї, в куті під стіною лежала купа вже перевіреного одягу, мокрого, замерзлого. Кожен щось тягнув з купи і вдягав на себе, жінки закутували малих дітей. І так на снігу і на морозі чекали четверга. Вартовим над ними стояв з дрючком велетень-жид. Дуже тяжко було нам це спостерігати й усвідомлювати, що може прийти черга і на нас.

Як довго тривали такі страхи, не знаю, бо вже двадцять сьомого січня 1943 я з того пекла виїхав.

В страху і безнадії проходили дні, не було надії вийти на волю. Люди, що приходили з волі, розповідали, як жорстоко німці поведуться з населенням: вриваються до церков під час Богослуження, забирають людей і вивозять до Німеччини на тяжкі роботи. За найменший непослух беруть в'язнів у тюрми і прилюдно стріляють, ловлять людей на вулицях і вивозять до Німеччини на роботу.

Десь в половині січня привели до камери молодого юнака. Я підійшов до нього, познайомився з ним. Був то студент на прізвище Славко Цимбалістий із недалекого села Бовшева коло Галича. Був то енергійний і життєрадісний юнак, настроєний оптимістично, і нас підбадьорював. Арештували його на вулиці в Станіславі, коли він приїхав на закупи на своє весілля. Ніякої вини за собою не чув і вірив, що скоро його випустять. Ми заприятелювали, і якось легше проходив час, та недовго.

Був це день 27 січня 1943 року: десь по полудні Славко поскаржився на біль голови. Я стривожився, бо був переконаний, що це вже початок тифу, але Славко не падав духом. Надворі вже темніло, ми стояли, бо сісти не було місця. У всіх одна думка, що з нами буде, чи побачимо ще свої родини, чи винесуть нас на коридор. Нараз на коридорі чуємо: гамір, дзвенькіт ключів. Відкриваються двері, до нашої камери заходить поліцай із списком, вичитує назвиська і каже брати речі й виходити на коридор. У списку були українці, поляки. Серед них — мародери, що стягали одержу із умираючих, Стасік і Янек, мій спаситель д-р Гофман, я і Цимбалістий. У мене не було жодних речей, тільки вбрання на мені, легкі сандалки на ногах.

Вигнали нас на подвір'я: на снігу стояв гурт людей. В гурті я побачив свого односельця, молодого хлопця Івана Лапку (дуже я здивувався, чого він тут), професора Трача зі Станіслава. Надворі було вже темно і дуже сильний мороз, але холоду я не відчував, мене огорнув смертельний страх, я був певний, що це останні хвилини мого життя, що так марно загину, що ще не нажився. Я цілий затерп, серце перестало битися, горло стискало, в роті сухо. Я не міг слова промовити, та й ніхто нічого не говорив. Всі стояли немов закам'янілі, сумно дивилися один на одного, наче прощалися зі світом. Ми були певні, що нас поженуть на страту. До гурту приводили ще більше в'язнів. Так ми мерзли у снігу, на морозі коло трьох годин, поки не зігнали приблизно сто п'ятдесят в'язнів. Перечитали наші назвиська. Прийшло ще більше есесівців з собаками, закували нас у кайдани

по двоє і так погнали до залізничної станції. Там ми чекали ще, може, годину, поки прийшов поїзд. Загнали нас до вагонів, у вагонах ми почали вже оживати. Минув страх, що нас будуть стріляти, але куди нас везуть — ніхто не знає. Коли посідали у вагонах на лавки, почали між собою шепотіти. Питаю свого напарника, з яким я був закутий у ланцюги, за що арештували, звідки він. Із Саджави, вбив чоловіка. За що ж ти його вбив, питаю. Я зайшов до його комори, взяв півмішка борошна, а господар почув і почав кричати, я взяв якесь залізо, вдарив його по голові і вбив. І так спокійно розповідає, немов про якусь дрібну справу.

Навпроти мене сидів молодий вродливий парубок, питаю його — за що тебе арештували? Я забив махучу. Ти жартуєш, кажу до нього, ні, каже, я був на неї злий, вона в стайні доїла корову, я взяв пістоль, бахнув їй в чоло й відразу забив. Розповідає із таким захопленням, якби то він поповнив якийсь геройський вчинок. От в яку компанію я потрапив. Недобре вона віщує. Тривога огорнула мою душу...

Нарешті поїзд рушив. Їдемо на захід по Львівській колії. Проїжджаємо Ямницю, Єзупіль, міст на Дністрі. Тут мені пригадалася моя улюблена пісня, яку я любив співати, «Ой Дністре мій, Дністре, ріко моя мила, куди ти так плывеш?» Щось коло серця стиснуло. Невже я тебе, ріко моя мила, бачу востаннє. Невже я ніколи не почую твого шуму, не плаватиму на твоїх бистрих хвилях? Згадую безжурні молоді літа. Доїжджаємо до станції Дубівці, і серце забилося. Це ж моє село! Отут я завжди виходив з поїзда і йшов до хати. Але цього разу — не можу. З великою розпукою минаю своє село. Гітлерівські собаки везуть кудись в невідоме. Одна думка не дає мені спокою: чи вернуся ще колись до свого села, до родини?

А поїзд мчить, мінає Галич і все далі від рідної хати. У Львові поїзд зупинився, і ми сиділи у вагонах до ранку. Ранком прийшло більше есесівців з собаками і наказали виходити. Надворі був лютий мороз, сніг скрипів під ногами, а ми всі дуже легко вдягнені. Зі станції погнали нас через місто до великого будинку по вулиці Янівській. При будинку була велика площа, горіло вогнище, коло якого стояв гурт жидів. Що то був за будинок, не знаю дотепер. Одні казали — якась фабрика, інші — військові казарми. Під будинком зняли

кайдани, прочитали наші прізвища і передали другим катам. Ті загнали нас у приміщення. Ми раділи, що не будемо мерзнути на морозі і, може, дадуть щось з'їсти. Та марні були наші сподівання, їсти не давали. Що діялося всередині будинку — хто того не пережив, увияти не може, то був страшний суд.

Було тут повно людей: чоловіки і жінки разом, були всякі національності, було багато поляків. Але найбільше українців, молодих людей, зігнали з цілої Західної України.

Весь будинок закладений чотириповерховими нарами. Люди сиділи на голих дошках в одежі, ніхто не роздягався. Між нарами проходи були так забиті, що тяжко було просунутися.

Там можна було почути: плач, прокльони, а навіть спів. Серце розривалося від плачу матерів за маленькими дітками, яких полишали вдома.

Я стояв у проході між нарами, коло мене стояв якийсь одесит і співав, ще й досі пам'ятаю слова із тої пісні: «Заложивши руки в бруки, я пою собі од скуки, гоп со смиком ето буду я».

На нарах сидів гурт дівчат десь із Тернопільщини і співав пісню: «Повіяв вітер степовий, трава ся похилила. Впав в бою козак молодий, дівчина затужила». Та таким жалісно-розпачливим тоном, що серце щеміло. То було ридання душі. Ще й досі, як почую цю пісню, дрож пронимає тіло. Вона нагадує мені ті страшні сцени, які я пережив. Так минув перший день у тому пеклі. Ніхто до нас не заходив, їсти не давали. Вночі лежали на нарах, хтось дрімав сидячи. Ніхто не роздягався, бо було дуже холодно. Мій товариш Цимбалістий уже не підводився. В нього була висока температура, та я не міг нічим зарадити. Не було навіть води, аби змочити хустину і прикласти до чола. Ніч здавалася безконечною. Крім голоду і холоду, ще й воші не давали спокою. Так ми дожили до ранку. Голод і спрага нестерпна, сподівалися на якусь їжу, але марно. В одному куті стояла велика «скриня» для відправлення фізичних потреб, з якої розносився сморід на ціле приміщення. Всіх тривожила одна думка — куди ж повезуть, що з нами буде, чи, може, тут будуть нас стріляти?

Як часто буває, в гурті людей завжди знайдеться якийсь всезнайко. І тут такий знайшовся: молодий поляк став нас потішати, що нічого злого з нами не буде, нас вивезуть до Німеччини на роботу до баварів. У них голодні не будемо. Літо якось переживемо, а до зими війна, напевно, скінчиться, і ми повернемося додому. Нам дуже хотілося в це

вірити, але попереду були такі муки, що небагато з нас лишилися живими.

Цілий день ніхто до нас не навідувався. Пополудні пригнали ще більше людей, їсти не давали. Нарешті аж на третій день принесли варену картоплю, подушену з лупиною і піском. Посуду ніякого не було. Хто мав якусь хустину, брав у хустину, інші підставляли поли одягу, шапку. Картопля була без солі, на зубах скрипів пісок, та всі їли, бо були виголоджені. По тій картоплі стало ще гірше, бо цією стравою ми ще більше розбудили апетит. Голод так вимучив людей, що не мали вже сили плакати і проклинати катів. Люди виглядали, як живі трупи. В сумні очі в'язнів страшно дивитись.

На четвертий чи п'ятий день приходять есесівці і поліцаї, виганяють на подвір'я. Зачитують прізвища і заганяють до машини.

Немилосердно б'ють нагайками і кричать: «Люс! Люс!» В машині так тісно, що руки не можна витягнути. Завезли нас на залізничну станцію. На залізничній станції з брудною лайкою і стусанами загнали нас по вісімдесят людей до товарових вагонів, зачинили двері і так лишили. Сісти не було місця, а стояти — не було сили, падали одні на других.

Цимбалістого ми занесли напівживого. Він уже не міг сидіти. Вдвох із Лапкою ми примістили його в купі і пильнували, щоб хтось не впав на нього. Спрага мучила більше, як голод. Надворі було чути лайку есесівців і гавкіт собак. Приганяли ще більше людей, поки не заповнили всі вагони. Пізно вночі поїзд рушив. Куди нас везуть, ніхто не знає. Поїзд то їхав, то ставав, довго стояв на станціях. Вікон у вагонах не було — темно, ми навіть не знали, чи то день, чи ніч. З відра, яке стояло в куті для погоджень фізичних потреб, розносився сморід.

Так нас везли півтори доби зі Львова до Любліна. На вечір поїзд зупинився. Чуємо гамір і гавкіт собак.

Відкривають двері у вагонах і кричать: «Виходьте, свинячі собаки!» Та не всі можуть виходити, ті, що ще могли стояти на ногах, мусили нести знесилених. Я і Лапка забираємо Цимбалістого. Коли всіх з вагонів поставили по п'ять в ряд і повели дорогою через поле.

Надворі відлига, сніг топиться, під ногами вода, ноги мокрі, тяжко йти самому, а треба й нести товариша. Есесівці кричать: «Шнел! Шнел!» А ми ледве ноги тягнемо.

МАЙДАНЕК

Пройшли ми, може, півтора кілометра і бачимо бараки, як далеко око сягає. Над обведеними колючим дротом бараками високо зносились комини, над якими клубочиться чорний дим. То був крематорій. Недалеко, на полі, працювали люди в сірому смугастому одязі.

Наш транспорт наближався до коминів, через які пройшли з димом сотні тисяч, чи, може, мільйони невинних жертв озвірілого фашизму. Вже темніло, коли ми дотягнулися до брами. Тут нас порахували і загнали до бараків, розміщених на третьому полі, по шістсот у кожний. Полем називали секцію, де стояли бараки за колючим дротом.

Було це 5 лютого 1943 року. До бараку через щілини дуло снігом. Між чотириповерховими нарами — широкий прохід. Я був щасливий, що нарешті поклали Цимбалістого. Він уже доживав останні години.

Бараковим був здоровезний поляк, Казік з Варшави, — пан життя і смерти товаришів недолі. Мав ще двох помічників, теж поляків, які немилосердно знущалися над українцями з Галичини.

Ще не встигли розміститися по нарах, як нараз чуємо крик: «Ахтунг! Ахтунг!» До бараку заходять два пихаті есесівці з нагайками в руках. Попереду дванадцятилітній хлопчина в червоних штанах (райтках), синій блузі з золотими погонами і нагайкою в руках. Це уніформа австрійської кавалерії Першої світової війни. Нараз почав верещати діточим голосом: «Ви, сукини сини, я вас ту научу!» І цосили бив нагайкою куди попало. Я мав щастя, що стояв позаду і встиг заховатися під нари. Але переднім дісталось добре. Отак нас привітали. Нарешті дали вечерю — півлітра теплої бруковяної зупи, яка нам дуже смакувала, бо понад тиждень, крім тої картоплі з болотом, нічого не їли. По вечері полягали спати. Ніхто не роздягався, мерзли, тулилися один до одного. Щойно почали дрімати — воші пішли в наступ. Все тіло як вогнем пекло. Поруч мене з одного боку лежав Лапка, з другого — Цимбалістий, далі — проф. Трач. В годині четвертій вже кричать, б'ють в рейку: «Вставаць!» Хто міг, підвівся, але багато не вставало. Цимбалістий і Трач уже застигли.

Дали на сніданок по шматочку хліба і півлітра чорної води, нібито кави. Опісля прийшли два есесівці, порахували всіх живих і мертвих. Небіжчиків повиносили надвір. Ми вийшли на так зване поле. То була площа завдовжки 300—400 метрів. З обох сторін — по 11 бараків. Серед площі шибениця, дуже примітивна, а часто вживана,

ще будинок для цілого поля, де в'язні полагоджували фізичні потреби. Коли я туди зайшов, застав кількох в'язнів. Вони ховалися, аби не йти на роботу. Коли побачили нас у цивільному, то перші питання — звідки приїхали, чи не маємо закурити, як довго з волі?

Я їх розпитував про таборіві умови. Вони потішали, що довго тут не поживеш, вийдеш на волю, але через комин з димом. Я запитав, хто той хлопчина в червоних штанах. Виявляється, що це дванадцятилітній жидок з Польщі. Він за наказом есесівців повбивав своїх батьків, братів і сестер. Тому його зробили «капом». Це малий садист, що немилосердно мордує в'язнів. Есесівцям це робить велику приємність і тому його тримають. Розповідали, які страхіття тут творяться, говорили, що найтяжче пережити зміну одягу. Раптом заходить череватий есесівець з нагайкою — кричить, називає найгіршими словами, б'є нагайкою куди попало і виганяє надвір. Нас, що були в цивільному, залишив у спокої. Згодом ми побачили тих в'язнів, як вони тягнули великий віз під бараки і скидали на той віз мертві тіла, і везли до бараку, який називали дім хворих. Там знімали з мертвих одягу, виписували на грудях номери і скидали на купу, як дрова. Страшно було дивитись на ті кістяки, обтягнуті шкірою із запалими незакритими очима. Незабаром інші кістяки, ще живі, притягають віз, викидають ті скелети і везуть до крематорію до печі. Такі транспорти відбувалися кожного дня. День і ніч горіли людські тіла.

Виринуло лютневе сонечко. Ми посідали під стіною навпроти сонця, поскидали сорочки і давай бити воші. Та недовго ця війна тривала. Побачив це бараковий, покликав ще двох своїх помічників, ті прийшли з дрючками і, як диких звірів, загнали нас до бараку. Мій односелець Лапка виявився добрим організатором (так називали тих, що вміли щось роздобути). Десь він пішов поміж бараками і роздобув моркву, дав мені половину. О, яка була смачна ця морква! В житті такої не їв. На вечерю така сама бруквяна зупа. Отак минув перший день у Майданеку. На другий день такий самий порядок: в четвертій годині вставати, та не всі уже вставали.

Десь перед обідом до бараку заходить санітарна комісія: двох лікарів-в'язнів, поляки. Питають, хто чується хворий, хай зголоситься. Хворих заберуть до шпиталю. Зголосилося багато, але забрали лише тих, хто мав температуру понад 38 градусів. Були такі кільканадцять осіб, їх забрали до шпиталю. Ми, здорові, їм заздрили. Але вони вже ніколи не повернулися, їх тіла зі шпиталю завезли до крематорію.

Третього дня прийшла страшна година — зміна одягу. Загнали нас до бараку, наказали скинути одягу, віддати все: хрестик, обручку, в кого що було. Тоді по черзі підходити до стрижки, потім надвір — купатися. Там під дашком був басейн з холодною водою і сіркою, куди заганяли по двадцять осіб. Треба було зануритись у воду з головою, хто не занурився з головою, били по голові. Після такої купелі бігли по снігу яких 30 метрів босі, голі, мокрі до бараку. Там стояв стіл. При столі сиділи в'язні, поруч горіла залізна піч.

В'язні підходили до стола, їх реєстрували і давали номери на білій нашивці і червоні трикутники, що значило політичні. На червоних трикутниках була перша буква держави, з якої походив в'язень, тобто букви давали не за національністю, а за державною належністю. Полякам і українцям, які жили до війни під Польщею, — букву Р (П), росіянам і українцям, які жили під совітами, — букву R (Р). Потім видавали концтабірний одяг біло-сірого кольору в паси (як зебра) дуже поганої якості. На ноги — взуття на дерев'яній дощинці: до половини стопи ногу закривав шматок брезенту, а п'яти голі. Одягу давали, яка кому попала, потім в'язні між собою мінялися.

За цією процедурою минув день. Ввечері загнали нас до бараку, видали на десятьох одну голку і нитки, наказали якнайшвидше пришити номери і трикутник з буквою, а на правій нозі на штанці — номер.

Від того часу кожний в'язень став лише номером. Дуже дивно я почувався в тій уніформі, але мусив привикати. Важко уявити, що людина може витримати такий холод, такі знущання і моральне приниження. Правда, не всі витримували. Багато «виходили на волю» через крематорій. Роли ми пришили номери, з'їли бруквяну зупу і лягали спати. Заснути не давав холод, як ми не тулилися один до одного. Тільки трохи нагрілися, кричать: «Вставайте!» Але по тій купелі у холодній воді на морозі багато вже не встало... О шостій годині всіх виганяють на подвір'я, ставлять у ряди і рахують живих і мертвих, — мусять бути до рахунку, кожний барак окремо. Це тривало понад годину.

Після такої перевірки формують робочі команди. Форарбайтери збирають по 30—40 в'язнів і женуть на роботу. Форарбайтери були переважно німці і поляки, ті, що знали німецьку мову. Старші в'язні їх уже знали і йшли до тих, хто менше бив. Я попав до якогось німця, кримінального садиста. Цілий день він ходив з довгим патиком, немилосердно бив в'язнів і весь час кричав: «Люс! Люс!» (Швидше! Швидше!) Ми носили землю: двох накидали на ноші, а двох несли,

засипали ями на полі, вирівнювали площу під будову бараків. За цілий день праці в холоді і голоді ми чулися дуже втомлені. Нарешті чуємо: «Файрант!» (Кінець роботи). Шикують нас по п'ять і йдемо до табору. На дорозі болото, онучі мокрі, взуття злітає з ніг, а ми мусимо тримати крок.

Так минув перший день на роботі. Наступного ранку знову «Апель!» Знову формують робочі команди. Я вже не пішов до того німця, долучився до іншого, до поляка. Повели нас на роботу. Площа, де мали будувати, ще не обведена колючим дротом, але обставлена литовським військом в уніформі Литовської армії. Вони до нас не мали ніякого відношення, стояли далеко і пильнували, щоб в'язні не тікали. Дали нам лопати, ломи і ноші. Хто довбав мерзлу землю, хто лопатами накидав її на носилки, скільки могли підняти двох людей. Постійно підганяв форарбайтер. Ми так знесилювалися, що з ніг падали.

Це було в першій половині лютого. Морозний вітер куриє снігом, а ми, напівголі, голодні, вже не мали надії вижити. Але я тримався щосили, бо вірив, що вийду з цього пекла. Мабуть, віра врятувала мене, а хто зламався морально — не витримав.

Одного разу підходимо до табору після роботи. Бачимо: за брамою стоять кільканадцять в'язнів на струнко і кожний в зубах тримає морквину. Це ті «щасливці», які возили до кухні ярину. Заховали по одній морквині за пазуху. В них зробили обшук, і в кого знайшли цю злочасну здобич, той мусив стояти з морквиною в зубах так довго, поки не повернулися з роботи всі команди, а потім мали ту морквину занести до кухні. Опісля — знову перевірка («апель»), боронь Боже, щоб одного в'язня бракувало. Тоді всі стоятимуть на морозі, поки не знайдуть живого чи мертвого. Було, в'язень залізе десь у рів, щоб потім непомітно втекти. Але це мало кому вдавалося. Як бракувало в'язня, есесівці з собаками йшли туди, де він працював. Якщо сміливця знаходили, приводили до табору і в присутності всіх вішали. А ціла команда, в якій він працював, була покарана. Такі «апелі» бували часто. По кількох годинах стояння на морозі багато в'язнів непритомніло. Їх забирали до ревіру (шпиталю) і там їх викінчували. Не було випадку, щоб хтось повернувся з того шпиталю.

Хто ще тримався на ногах, заходили до бараку, їли бруквяну зупу і так кінчався день, а в декого життя. По вечері, як завжди, ділилися враженнями від пережитого і почутого, так я довідався, що в одній команді арбайтером є добрий чоловік, українець зі Львова

на прізвище Лейко. В його команді майже всі — українці. Вони копають глибокі рови для каналізації. В тих ровах можна заховатися від вітру.

Наступного дня, по «апелю», я бігом до Лейка і прошу, щоб прийняв мене до своєї команди. Він погодився.

В команді було нас 50 в'язнів. Ми вийшли на місце праці. Рови були вже викопані вище пояса. Ми працювали швидко, щоб закопатися глибше і заховатися від вітру. Тут було багато легше, як на поверхні носити землю. Добрий Лейко в'язнів не бив. Форарбайтер мав право взяти собі помічника, він називався «шібер». Його обов'язки були роздавати і збирати лопати; допомагати форарбайтеру підганяти в'язнів до роботи; палити вогонь, як надійде есесівець, дати хлопцям знати, щоб швидше ворушили.

Одного дня Лейко запропонував мені бути таким помічником. Я дуже зрадів. Бо палити вогонь і грітися коло нього — це велике щастя. Та недовго тривала моя радість. Одного дня я розпалив багаття. Лейко заховався до будки, де складали лопати і ломи. Хлопці закопалися в рови і нічого не робили. На той час, наче з неба, впав есесівець і побачив це. О горе! Німець вривав Лейкові п'ятнадцять нагаїв, а мені — п'ять. На тому закінчилась моя кар'єра. Більше я не хотів бути «шібером», краще копати рови й остерігатися побоїв, бо вони скорочують життя.

Тим часом я ставав щораз безсильнішим, обморозив ногу. Нога розпухла, посиніла, але я нікому не показував. Бо як піду до шпиталю, то вже не вернуся. Там лікар зробить мені укол — і до крематорію. Ті, хто не може працювати, їм не потрібні. А я хотів жити і вірив твердо, що виживу. Одного дня я вирішив не йти на роботу, заховався в виходку. Як уже всі команди пішли на роботу, я швидко забіг до бараку. Гадаю, пересиджу день і трохи відпочину. Та недовго я відпочивав. За якусь годину приходить есесівець, шукає маркирантів, тих, що не пішли на роботу. Зігнав нас кільканадцять з усіх бараків, пригнав до великого веза і наказав тягнути віз до шпиталю. Зайшли ми досередини і жахнулися. На підлозі лежала купа людських скелетів. То були кості, обтягнені шкірою. Животи запалі, очі й роти відкриті, на грудях номер, виписаний хімічним олівцем. Ми брали ці кістяки за руки й ноги і викидали на віз, як дрова. Мовчки переглядалися і думали, що нас те саме чекає. Есесівець весь час кричить: «Люс! Люс!» Навантажили тіла на віз, а було їх коло п'ятдесяти, запряглися до

воза. Одні тягнули, другі пхали в болоті по кістки, і так ми дотягли до крематорію, зайшли в крематорій — серце захололо...

Я вперше побачив зблизка ті залізні печі, в яких горіли людські тіла. Двері до них були такої висоти, що міг зайти чоловік високого зросту не згинаючись. Обслуговували їх двоє в'язнів міцної будови кавказького типу (якої національності, не знаю, говорили російською мовою). Ми скидали ті скелети на долівку, а ті двоє брали за руки і ноги й кидали до печі. На вогні тіла корчилились, руки і ноги підносилися, немовби хотіли встати. Коли віз спорожнили, ці здоровані, ніби на жарт, вхопили мене за руки й ноги і кажуть: «Бросим в печку». Я, смертельно переляканий, почав кричати, і вони мене пустили. Але якби кинули в піч, ніхто б на це уваги не звернув. Людське життя тут було нічого не варте.

Сьогодні я відвіз тих, чії муки вже скінчилися, завтра інші відвезуть мене. Більше я не хотів ховатися і пішов на роботу копати рови.

Одного дня пригнали в табір п'ятсот юнаків з Херсону, яких німці завербували для боротьби з червоними партизанами. Але хлопці не виправдали їхніх надій, і німці забрали їх до концтабору. Ці українці ненавиділи Сталіна, але, як бачили звірства нацистів, то готові були стати до боротьби проти них.

Траплялися між ними національно свідомі, питали про Бандеру, де він тепер. Незабаром мене і багатьох інших в'язнів перевели на перше поле. Тут були інші умови: бараки ізольовані, нари зроблені у формі ліжок, на них — сінники, напхані соломною, і коци (дехто з тими «сінниками» мав великі неприємності). Бараковий вимагав, щоб ліжко було акуратно застелено, та не кожний міг це виконувати. Моє ліжко було внизу. Поруч — Юрко Галів, теж зі Станіславської тюрми.

Бараковий і його два помічники, жиди зі Словаччини, вижили тому, що були катами, в'язнів били без жодної причини, дуже не любили українців. Коли нас перевели, бараковий закликав мене і сказав, що я завтра на роботу не піду, а працюватиму в бараці. Я дуже зрадів, бо перебути цілий день в бараці краще, ніж на морозі, на вітрі копати землю. Але коли з'ясувалося, що я українець, викликав мене і сказав, що завтра піду на роботу. Замість мене взяли поляка. Коли ми працювали, баракові переглядали ліжка. Як хтось не так застелив, записували номер і по вечері ті номери викликали і давали десять буків по заду. Мене, на щастя, ті тортури якось обминали, а Юркові попадало не раз. Я від того іноді користав: Юрко працював у команді,

що возила до кухні ярину, іноді йому вдавалося принести морквину і він давав мені за те, що я стелив йому ліжко. І так я часом підкріплювався. До концлагеру багатьом прислали пакунки з харчами, але їх адресатам не віддавали, багатьох уже не було в живих. Як уже тих посилок наскладалося багато — тоді роздавали для всіх.

Однієї гарної весняної днини прийшла черга і на мій барак.

Була неділя, тому ми працювали лише до обіду. Повернулися з роботи і почули радісну вістку — нам даватимуть пакунки. Поставили нас у ряд коло того бараку, в якому були ті пакунки. Бараковий перевірів номери. Пакунки давали спочатку по одному на одного, а пізніше один на двох, що кому попаде. Не всі мали однакове щастя. Мені попало один на двох двокілограмовий буханець хліба, порізаний на скибки і перекладений смальцем зі смаженою цибулею. Ми, як вовки голодні, проковтнули той хліб. Але голоду не заспокоїли. Пішли ще під той барак, може, ще щось лишилося. Було ще трохи зацвілої гречаної каші, може, півкілограма. Я забрав ту кашу і з'їв. Гадаю, помру, але хоч перед смертю наїмся. Того вечора в бараці було багато розмов. Кожен розповідав, що йому попало.

Наступного дня знову «апел», знову непосильна праця, побої, шибениця. День і ніч працює крематорій — горять людські тіла. В мене з ногою щораз гірше, загрожує гангрена. Але я нікому нічого не кажу, хочу жити, збираю в болоті ганчірки, висушую вночі коло свого тіла, обвиваю ними ногу. Холод уже не так докучає. Зі світу дістаються вістки, що німці війну програють, що війна скоро скінчиться, і ми повернемося додому. А людина, зазвичай, вірить в те, чого бажає. Так і я повірив і тишив себе. Одного разу по «апелю» питають, хто столяр. Я зголосився, хоч я столярської роботи не знав. Зібрали нас таких столярів тридцять, вишикували по п'ять, на кожні дві п'ятки один есесівець і собаки. Так нас погнали до Любліна. Там дали нам сокири, ломи і наказали лізти на дах порожнього двоповерхового будинку і розбирати його. Повилазили ми нагору і не знаємо, з чого починати. Робота йшла дуже повільно, бо ніхто не знав, що треба робити. Були між нами переважно поляки: професори, офіцери, різні урядовці і ні одного столяра. Прийшов німець в цивільному, накричав на нас, показав, що і як треба робити. Тоді інструменти пішли в рух. Так я попрацював у тій компанії кілька днів.

Через деякий час зібрали нас кілька сотень і повели на поле номер два. Загнали до бараку, розміщеного близько крематорію. Тут не було ніяких нар, ні постелі, ні покривал, на землі трохи мокрої соломи.

Ніхто не роздягався, кожний лягав де попало. То був початок квітня — було ще досить холодно, воші як вогнем палили, не давали спати. Бараковий — здоровезний молодий поляк, Юзик, постійно ходив з патином і бив нас, нещасних, без найменшої причини. З особливою увагою ставився до українців із західних областей, що мали букву «Р» («П»), а говорили по-українськи. Він вважав нас поляками, тому що були під Польщею.

Великий страх наводив на нас крематорій. Поруч була нібито лазня, а насправді — газова камера. На той час привозили жидів із Франції. Пам'ятаю, як одного дня під вечір пригнали біля двохсот жидів різного віку, всі гарно одягнені, мали з собою валізи і клунки. Їх викликали групами до бараку, поділеного на дві частини: в одній роздягалися, залишали всі речі і переходили до другої частини купатися. Там замість води пускали газ. У підлозі були двері до підвалу. Коли люди вже були мертві, ці двері відкривалися, і трупи падали в вагонетки, що вже стояли наготові, а потім їх вивозили до крематорію, а як уже не було місця в крематорію, то вивозили на поле. На полі за 200 метрів від концтабору трупів скидали на купу, поливали бензином і палили, бо крематорії не встигали. День і ніч ми спостерігали за цим страхіттям.

Одного дня нам сказали йти до бараку, а не на роботу. Дивно, ніколи такого не було. Щось з нами буде?

ЛІКАРСЬКА КОМІСІЯ

Коло десятої години ранку приходять есесівці і наказують всім виходити з бараку на поле і йти на другий кінець (а це метрів 300). Вийшли ми на призначене місце. Нас було кілька соток в'язнів. Наказали нам роздягатися догола. День був гарний, сонячний. Але віяв холодний вітер, це ж бо перша половина квітня, під ногами — болото.

Коли вже всі роздягнулися, наказали бігти в долину до брами. По дорозі стояли есесівці з нагайками, підганяли і кричали «Люс! Люс!» Живі скелети бігли щосили, а хто не міг — падав у болото. Німці шмагали їх нагаями, але це бідолахам не помагало, вони вже не могли встати. Інші в'язні відкидали їх набік, і той марафонський біг продовжувався. Тим, що добігли до брами, наказали стояти. Так відбувалася «лікарська комісія». Я належав до тих щасливців, які витримали її. Лише одна нагайка попала мені по голові — на обличчі

лопнула шкіра і потекла кров. Коли ці оглядини скінчилися, сказали нам забрати свій одяг і розійтися по бараках. Тих, хто впав у болото, комісії не пройшов, кидали на віз і везли до шпиталю, а там уже відомо, що з ними робили. Вони вже не були потрібні. Ми зійшлися до бараку і сподівалися, що нас кудись повезуть, а там, може, буде краще.

Так закінчився Майданек...

БУХЕНВАЛЬД

Майданек був справжньою фабрикою смерті. Спочатку там нищили жидів з Польщі і Чехо-Словаччини. Пізніше — всіх інших, переважно слов'ян. Найбільше у Майданеку було поляків, чимало українців.

У 1943 році, коли вже складніше було привозити робітників з України, німці вирішили використати в'язнів. Тих, хто міг ходити, вивозили до Німеччини, до головного табору, а звідси розсилали на всякі роботи.

По полудні дали нам по скибочці хліба і сказали, що виїжджаємо, а куди, чого — невідомо. Ми відразу той хліб з'їли і чекаємо, що буде далі. Пізно під вечір приходять есесівці з собаками, виганяють нас на подвір'я, ставлять по п'ять і женуть до залізничної станції у Люблін. Там уже чекав поїзд. Загнали до вагонів по 80 осіб, закрили двері. Час від часу заходив есесівець перевірити, чи хтось не втік. Так ми сиділи у вагонах цілу ніч у цілковитій темряві (вікон не було). Спрага мучила немилосердно. Нарешті поїзд рушив. Ми зраділи, бо гадали, що незабаром привезуть нас кудись, де можна буде бодай води напитися. Крізь шпарини було видно, що надворі день. Так ми їхали дві доби. Третього дня поїзд зупинився, відкрили двері і наказали виходити з вагонів. Стасмо по п'ять, нас рахують і заганяють у машини.

Це була станція у Ваймарі, повезли нас лісовою дорогою вгору. Проїхали ми сім кілометрів. Виїхали на верх гори, машини стали під високою брамою, над брамою великими буквами написи: «BUCHENWALD», «ARBEIT MACHT FREI» (праця визволяє), за брамою оркестра грає військові марші. В цій оркестрі грали коло ста музикантів, одягнутих в уніформи австрійської кавалерії Першої світової війни: сині жакети, обшиті золотими шнурками, і червоні райтузи. Так вони грали кожного ранку, коли в'язні йшли на роботу,

і ввечері, коли верталися. Як пройшли через браму під звуки оркестри, загнали нас до лазні. При вході був невеликий басейн з холодною водою і сіркою. Там ми скинули одяг і занурювалися з головою в сірчану воду. По такій дезінфекції ми йшли під душ з теплою водою. Я добре викупався вперше по довгому часі. Стало легше, воші вже не докучали. По купелі видали нам білизну і концтабірний пасистий одяг, усі виглядали, як зебри. Черевики, як у Майданеку, на дерев'яній підшві кусень брезенту. Коли всі одяглися, загнали нас до бараків.

Я попав до бараку № 62. Було нас тут шістсот в'язнів. Других шістсот загнали до бараку № 63. Були тут різні національності. Більшість були поляки. Нас реєстрували, видавали номери і червоні трикутники, що значило політичні. Не всі були політичні, політичних було може 15—20%, решта були арештовані за різні справи. А насправду всі були нещасними жертвами озвірілого гітлеризму.

На червоних трикутниках давали першу букву держави, з якої походив в'язень, а не за національністю. Українцям, які жили під Польщею, давали букву Р (П), що значило поляк, а українцям, що жили під советами, давали букву R (P), що значило руский.

Коли роздали номери і трикутники, дали нам голки і нитки, наказали якнайшвидше пришити один номер і трикутник на лівому боці на грудях, а другий номер на штанці правої ноги. Мені попав номер 12012, від того часу я більше не чув свого прізвища, тільки номер.

Коли попришивали номери, дали нам вечерю: таку саму бруквяну зупу, як і в Майданеку. По вечері бльоковий привітав нас і познайомив із таборовими законами. Він був паном життя і смерті кожного в'язня. Бльоковим у нашому бараці був судетський німець, сидів за саботаж. Привітав нас такими словами: «Альзо, хлопці, я вас чарно відзе».

Пояснив, як треба поводитися, щоб уникнути побоїв. Якщо між вами є такі, що були форарбайтерами, били вас або робили якусь кривду, можете їх забити, нічого вам за те не буде. Накінець найрадіснішою була вістка, що шість тижнів не підемо до роботи, будемо відпочивати.

Наступного дня було ще темно, як нас розбудили і наказали йти вмиватися. На площі яких сто метрів від бараку стояв мурований будинок, де в'язні вмивалися і полагоджували фізичні потреби. Серединою проходив глибокий рів, по якому спливали бруди. Тут

відбувалися всякі виміни, наприклад порція маргарини за дві дзигарки. Тут теж відбувалися езекуції. Я зайшов до приміщення і побачив багато людей, в куті метушився гурт людей і кричав: «Забіць! Забіць!» (Забити! Забити!). На долівці лежав чоловік у крові і просив благаючим голосом: «Браця! Літосьці! Браця, літосьці! Шесьцьоро дзеці в дому» (Брати, милосердя, шестеро дітей лишив вдома).

«Брати» не слухали, били камінням, копали ногами, на благання відповідали: «Ти мав милосердя, як вбивав людей?» Чоловік лежав у крові, його називали найгіршими словами, не знаю, як довго били, бо я не міг дивитися на ту сцену і пішов до бараку.

Так убили шістьох бригадир-форарбайтерів. Група розлючених убивців зайшла до нашого бараку, питала, хто знає таких, що знущалися над людьми. У 62-му бараці не знайшли, але хтось сказав, що є такий Кравець, що бив в'язнів на 63-му. Але Кравець сподівався такої кари і заховався десь під нарами. Шукали його пару днів, не могли знайти. Коли вже той шал минув, лишили його в спокої.

Рано на «апель» нас не виганяли надвір, «апель» відбувався в бараці. По «апелью» видали нам харчі на цілий день: невеликий буханець хліба на трьох, 20 грамів маргарини, 20 грамів (паштетної або кров'яної) ковбаси і каву з жолудів. У порівнянні з Майданеком це було щось неймовірне. Деякі з'їли відразу все, а деякі, сильної волі, залишили кусень хліба на вечерю. Були такі курці, що віддавали маргарину за цигарки.

По сніданку ми вже були вільні. Одні повилазили на нари, відпочивали, інші пішли у двір оглядати табір. Табір стояв серед лісу, на високій горі. Повітря було тут гостре, тому, мабуть, нам дуже хотілося їсти. Наш малий табір був відокремлений від головного. В ньому стояли три дерев'яні бараки, обведені в два ряди колючим дротом. Дріт був наелектризований. Хто не хотів довше терпіти, йшов на драти. Поки дійдеш — уб'ють пострілами з вежі. Вежі розміщені одна від одної через сто метрів. Вартові — есесівці. За вбитого в'язня їм давали шість пачок цигарок і тиждень відпустки.

Коли я оглянув табір, зайшов до умивальні. Там зустрічалися товариші, зав'язувалися нові знайомства. Там я зустрівся з багатьома українцями, зокрема з Олексою Радкевичем, з яким приятелював до його смерті (1975 р.). По полудні відбувався лікарський огляд. Проходив спокійно, ніхто нас уже не бив, як у Майданеку.

Огляд проводили самі в'язні. Лікар — молодий поляк, з ним двох санітарів. В'язні скидали одяг, інші в'язні машинками стригли волосся. Лікар оглядав дуже поверхово. Як у когось були рани від побоїв, санітари бинтували папером, потім кожного скелета важили. Звичайна вага була від 30 до 40 кілограмів. Я важив 37 кілограмів. Вся адміністрація внутрі табору була в руках в'язнів — німецьких комуністів. Есесівці вночі до табору не заходили. Писарі, табірна поліція, баракові — всі ті посади займали німецькі комуністи. Серед них було багато інтелігентів. Кухню і магазини обслуговували всякі сектанти, що не хотіли йти до війська. Релігійні сектанти мали трикутники фіолетові, сексуальні збоченці — рожеві, саботажники — чорні, кримінальні злочинці — зелені, вони були відокремлені від політичних.

У Бухенвальді була фабрика зброї. Багато в'язнів там працювало. Їх використовували як дармову робочу силу. Були й інші фабрики. Одного дня бараковий оголосив українцям, як хочуть, можуть відокремитися від інших. Запропонував нам зібратися в кінці бараку. Ми дуже зраділи, що будемо разом. Із шестисот нас зібралось сорок. Не всі українці хотіли відокремитися, боялися, що їх поляки будуть переслідувати. І не помилилися. Поляки почали на нас нападати, ображати брудними словами. Найбільш ворожо ставилися до українців, бувших горожан Польщі, вони рахували нас поляками, тому що мали букву «Р», а говорили по-українськи. Говорили, що нема ніякого українського народу — це русини, із польських і російських слів створили собі мову, а ніякої української мови нема. Дуже неприємно було нам слухати ті образливі розмови, але ми нічого не могли вдіяти, бо нас було менше, і ми мовчки терпіли. А ніякі аргументи до них не проявляли, бо то були люди, насичені польським шовінізмом. Були серед поляків і порядні люди, але то були одиниці. Вони не мали впливу на ту малограмотну масу.

Дуже небезпечний був закон за крадіж хліба, бо як хотіли когось забити, то проголосили, що він украв хліб. Одного ранку проголосили, що Лейко вкрав хліб і треба його покарати. Я знав Лейка з Майданеку, бо робив у його команді, він був дуже добрий чоловік, нікого не вдарив і не зробив ніякої кривди. Коли прийшли вбивці і хотіли Лейка витягнути на подвір'я, я зібрав хлопців, що Лейка знали з Майданеку, закликали баракового і розказали, що Лейко хліба не крав, що це провокація, що на Майданеку, коли був фюрарбайтером, нікого не вдарив і ніякої кривди не зробив, і так ми Лейка врятували.

Одної неділі рано бараковий оголосив, що можемо написати додому поштову карточку, але німецькою мовою такого змісту: я живий, здоровий, можете присилати мені тридцять марок раз на місяць, харчові пакунки і написати карточку. Такі привілеї мали всі, крім руских. Рускі і всі інші горожани Совецького Союзу не мали таких привілеїв. Мало хто знав німецьку мову. Хто знав, писали цілий день і не вимагали за те ніякої винагороди. Лише Кравець, що його минула кара за Майданек, вимагав за написання карточки порцію маргарини. Як почули про це у 63-му бараці, кілька охочих витягли Кравця на подвір'я і в жорстокий спосіб його вбили.

У Бухенвальді в'язням було краще, як у Майданеку. Тут нас не били, їсти давали так, що можна вижити. Але термін нашого відпочинку наближався до кінця. Нас знову чекала тяжка праця. Найбільше боялися попасти в каменоломи. Там, розказували, було найтяжче. В'язні довго не витримували.

Що діялося на волі, ми не знали. Були такі вістки, що війна скоро закінчиться, що німці хочуть погодитися із західними державами, що німці зазнають великих втрат на фронтах. Мало хто в це вірив. Ті, що написали карточки, нетерпеливо чекали вістки від родини. По якомусь часі почали надходити вістки від родин. Одного вечора читає бараковий мій номер. У мене серце стрепенулося. Біжу і тремтячою рукою беру карточку, читаю: «Ми всі здорові, пакунок тобі вислали, здоровимо тебе». І то все. Я був такий зворушений, що не міг заснути. Кожний день нетерпляче очікував на пакунок. І нарешті діждався. За кілька днів приносять до бараку посилки, читають номери, і чую 12012. Біжу, беру той пакунок і швиденько залажу на нари — на своє місце. Розпечатую, а там — солодкі коржики, цукор, шматок сала і досить багато тютюну.

Їм ті коржики, дав по одному найближчим сусідам, але вони більше поглядають на тютюн і просять, щоб дав їм закурити. В тюрмі дуже хотілося курити. Я за Польщі не курив, бо ми, націоналісти, бойкотували польський монопол, але в тюрмі почав курити. Закурив я сам і дав сусідам на пару цигарок, закрутилося мені в голові. Для товаришів була велика приємність і задоволення по так довгому часі закурити. Підкріпився я коржиками і якось краще почувався. Решту зав'язав у клуночок і заховав під головою, щоб не брали, бо такі випадки траплялися часто. Було то для мене велике свято за весь час перебування в таборах. Відтоді я часто отримував пакунки і вже голоду не відчував.

Як почали надходити посилки, то зараз почалася торгівля. Були такі курці, що віддавали за тютюн частину своїх харчів. Була навіть ціна: за хліб — шість цигарок, за маргарину — дві цигарки. Без тої мізерної порції не можна було прожити, вони самі собі вкорочували життя. Через тютюн багато передчасно помирало. Як бараковий або «капо» дізнавалися про такого гендляря, то били. Тому старалися робити обмін, щоб ніхто не бачив. Серед в'язнів були такі, що не могли більше терпіти концтабору, не хотіли мучитись. Вони діставали в кухарів сіль, розчиняли на воді і пили. Від солі їм пухли ноги, вони йшли до лікаря, їх забирали у шпиталь — і звідти вони вже ніколи не верталися. Були і такі, що йшли на дроти, дроти були наелектризовані. Це була коротка смерть. Ходила така чутка, що син Сталіна, який попав у полон до німців, так покінчив із собою.

Наш відпочинок добігав до кінця. За шість тижнів карантину багато відійшло на вічний спочинок. Я трохи підкріпив своє здоров'я посилками з дому. Дуже мені ставав у пригоді тютюн. Через тютюн я мав багато приятелів серед товаришів недолі. Бувало, дав фोरарбайтерові закурити, то він уже мене не підганяв на роботі, іноді призначав якусь легшу роботу.

Час нашого відпочинку закінчився, треба йти до праці. Бараковий оголосив, що завтра рано маємо йти на головну площу на «апелъ». До цього часу «апелъ» проходив у бараці, не доводилося довго стояти, поки всіх порахують, зберуть робочі команди. Увечері видали нам хліб і маргарину на другий день. Спати пішли дуже сумні. В шостій годині ранку женуть на площу до умивальні, снідати. Та не всі вже мали сніданок, бо з'їли ще ввечері, тільки-но отримали. Зігнали нас на головну площу. Було там кільканадцять тисяч в'язнів. Сіре море, якому не видно кінця. Всі в однакових смугастих уніформах. Поставили кожний блок окремо. Так ми стояли, поки всіх порахували. Як есесівець наближався до нашого блоку, блоковий кричав зняти шапку, а коли проходив зі списком, кожен в'язень мусив крикнути свій номер. По «апелю» блоковий наказав наложити шапки.

Почали формувати робочі команди. В кожного серце тремтіло, до якої команди попаде. «Капи» ходили і вибирали з нас на вигляд сильніших, де і я попав. Вибрали нас вісімдесят, поставили по п'ять і сказали, що наша команда називається «штайн брук» (каменеломи). Серце ніби обірвалося, адже це найважча робота у Бухенвальді. В'язні в цій команді помирали масово.

Коли сформували робочі команди, під звуки оркестри крокуємо до головної брами. За брамою стояла армія есесівців з собаками. До кожних десяти в'язнів прикріплений один есесівець. Оркестра грає маршові мелодії, «капо» кричить: «Лінкс! Лінкс!» Всі мусили йти в ногу і дерев'яними черевиками вибивати такт. Так ми пройшли коло двох кілометрів до місця праці. Перед нами — кам'яна гора. Попід горою проходять рейки, по рейках їздять вагонетки, які треба пхати. Нас розділили — одні навантажували вагонетки камінням, інші пхали їх. Мені довелося пхати їх. Була то робота дуже тяжка, бо вагонетки, навантажені камінням, треба було пхати вгору. Але вантажити камінням було ще тяжче: калічилися руки, шкіра злазила від гострого каміння. По такій тяжкій праці, змучені й голодні, в'язні мусили ще нести до табору кільканадцятикілограмовий камінь. Як хтось брав менший, «капо» (наглядач) завертав, щоб взяв більший, а ми чекали з камінням на плечах, з тим камінням мусили йти швидко і тримати крок.

Траплялося дуже часто, що хтось уже не міг йти і падав на дорозі. Тоді треба було його швидко піднімати і нести бідолаху до табору через браму під звуки оркестри.

За брамою каміння кидали на купу і кожен ішов до свого бараку. У бараці вечеряли. По вечері збиралися на площі на «апель». Щастя було, як «апель» кінчався за дві години, а бувало, якщо одного в'язня бракувало, тоді тисячі змучених цілоденною працею стояли так довго, поки не знайдуть або з'ясують, куди подівся. Кожного місяця відбувався «апель льойзи» (перевірка, чи в'язні не мають вошей). Це робив лікар-в'язень.

Він сидів на стільці, в'язні підходили голі, одяг тримали в руках. Перед лікарем треба було стати на столик під дуже сильне світло. Так він за вечір оглядав шістсот в'язнів. Цей «апель» тривав до пізньої ночі. Вже небагато часу лишалося до сну.

В шостій ранку — знову «апель», знову каменоломи, і так щодня. Неповдалі, у лісі, стояв барак, обведений колючим дротом, куди ми заздрісно поглядали. Там проходили в'язні, гарно одягнені в цивільне. Харчі їм приносили з есесівської кухні. Це були колишні міністри, прем'єри та інші високі чини демократичних урядів європейських держав. Був між ними лідер німецьких комуністів Е. Тельман. Під кінець війни той барак розбомбили нібито американці, а насправді самі німці. Там, як відомо, загинув Тельман.

Кожний день, тут прожитий, здавався подвигом. Особливо тяжко — влітку. Не було дня, щоб хтось не впав на дорозі від виснаження. Але на це ніхто не звертав уваги.

У каменоломах я працював шість тижнів. Одного дня взяли мене на будівництво залізної колії. Тоді прокладали залізницю від Ваймару до Бухенвальду. Тут виявилось ще тяжче: треба було брати 62-метрову рейку спеціальними обценьками і класти на шпали. Дуже важка рейка була нам, виснаженим, не під силу. Часто пускали, падали на землю, а рейки — на ноги. Крім «капів» (наглядачів), що били нас паликами, то ще й цивільні майстри знущалися: копали ногами, лаяли найгіршими словами, здавалося, що ніхто живий звідти не вийде. Тепер щодня до табору несли не каміння, а своїх товаришів, які вже не могли йти. На щастя, я там довго не працював.

Вибрали нас шістдесят в'язнів з бараку і сказали, що завтра поїдемо у командерівку. На другий день машиною завезли нас до Зулю. Це невелике містечко недалеко Ваймару. Там були фабрики зброї, де працювало багато людей, переважно з України, вони носили на грудях OST.

Нас помістили в невеликому бараці без колючого дроту. Довкола стояли вартові. Першої ночі поляк намагався втекти і був убитий на місці. Гнітюче враження справив його труп під баракком, весь у крові. Ніхто більше втікати не хотів.

У нашій бригаді найбільше було поляків, кілька чехів, один грек, українців кільканадцятьоро. «Капо» був німець-комуніст. Його помічник форарбайтер, чех, теж комуніст, студент права, великий русофіл. Дорікав нам, українцям, що ми — фашисти, зрадили Сталіна, продали Гітлерові Україну. Таку наругу ми зносили весь час. Поляки наструнчували на нас, українців, «капо».

Нас привезли сюди проводити каналізацію. Тут будували барак для цивільних робітників місцевих фабрик. Робота була не дуже тяжка: ніхто нас не бив, зупу приносили з фабрики, ту саму, що давали цивільним. Не треба було годинами стояти на «апелю». Так ми працювали до кінця вересня. Потім повернулися до Бухенвальду. Нашого баракового вже не було, його вислали на фронт. На це місце прийшов комуніст Ерік. Він дуже любив тих, хто носив букву «R», бо вважав, що всі «руські» комуністи, не любив українців з Галичини.

Від баракового ми почули новину, що в таборі є жінки, яких можна ввечері відвідати. Такий візит коштує дві марки. Їхній барак був

недалеко від нашого. Там було сім молодих жінок з Майданеку: п'ять польок і дві румунки. Вони погодилися добровільно. Вдень вони прогулювалися біля бараку, а ввечері приймали візитерів. Вони ходили в цивільній одежі, харчі давали їм з есесівської кухні, зате мусили приймати певну кількість чоловіків. Не знаю, хто до них навідувався. У таборі була чутка, що один польський офіцер попав до своєї дружини. Чи це була правда — не знаю, але таке могло бути.

В таборі життя не змінилося. Кожний день відбувалися «апелі». Кожний день формували нові робочі команди, і під звуки оркестри, немов ріка, плили тисячі нещасних жертв: голодні, виснажені до краю, йшли на тяжкі роботи.

Під брамою стояли ті, що були призначені до страти. Був такий закон, що за якусь провину, переважно за спробу втечі, вони мусили стояти під брамою, аби всі в'язні на них дивилися. Так стояли до неділі. У неділю сполудня, коли ми верталися з роботи, виганяли всіх на площу. Там уже була приготована шибениця. Перекладачі всіма мовами оголошували, що такий-то бандит намагався втекти, тому буде зараз покараний, і на очах усіх нещасну жертву вішали.

Подібні сцени відбувалися щонеділі. Ми вже були привикли до таких подій. Вони вже не справляли на нас великого враження.

День і ніч у крематорію горіли людські тіла, це був єдиний вихід з цього пекла, мало хто вірив, що пережить ті знущання. Але я вірив і других підтримував на душі. Коли ми повернули зі Зулю, то працювали в лісі на будові залізниці. Робота була не тяжка, а головне — можна було купити за 50 пфенігів зупу з кульбаби. Та зупа голоду не заспокоювала, але як хтось мав з дому сухарі, розмочував в тій зеленій юшці і трохи підкріплювався.

В неділю не всі команди йшли на роботу, виходили на головну площу. Там відбувалися різні торги, виміна товарів, що кому вдалося роздобути, кому з магазину, кому щось вкрасти від другого. І так торгівля процвітала, головною валютою був тютюн.

Крім торгівлі, можна було почути якусь новину із фронту (в той час була така чутка, що Гітлер програє на всіх фронтах і хоче замиритися з аліянтами, є надія, що війна скоро закінчиться, але такого не сталося і ми далі терпіли).

Одної неділі я на роботу на пішов, пішов на площу, може, щось виміняю за тютюн, який у мене був. Цілий час я мріяв про шкіряні черевики, такі черевики були в магазині. Німці забирали від

французьких полонених і скидали до магазину, а французам давали дерев'яні. В магазині працювали в'язні, переважно комуністи, вони виносили з магазину черевики й інші речі. Як я вийшов на площу, підходять до мене двох доходяг: один уже старший, а другий ще зовсім молодий, на грудях у них буква «R». Звертаються до мене: «Гей, польський, маєш табак? Віддам маргарин». Я їм кажу, що я такий польський, як вони рускі. «Українець, да, такий самий, як ви». «Табак в тебе є?» «Є», — кажу. «Дай дві скрутки, віддам маргарин». — «Закурити то я дам даром, а маргарин з'їжте самі». Вони закурили: «Крепкий в тебе табак». Коли розговорилися, виявилось, що то були батько і син, українці з Харкова, їх вивезли до Німеччини на роботу, вони пробували втікати, і їх посадили в кацет. Таких було багато. «Слухай, — каже батько, — крепкий в тебе табак, може, тобі щось треба, дасиш табаку, а ми тобі постараємо». «Постарайте мені шкіряні черевики, кожані бутінки». — «Да, скільки скруток дасиш?» — «Дам добру жменю». — «Добре, ми тобі бутінки постараємо». Батько до сина: «Знаєш, Мітька, там один руский має хороші бутінки, треба в нього замахорити». «Знаєш що, дружок, ти завтра раненько зайди в уборну, перед «апелем», принеси табак, а бутінки будуть».

Цілий вечір я радів, що буду мати шкіряні черевики. Раненько біжу до уборни, так, як ми домовилися, і бачу, є черевики, акуратні на мою ногу. Дав я їм добру жменю тютюну і порцію хліба, ми обмінялися за обув, вони були дуже задоволені, і я був щасливий, бо це улегшувало життя в кацеті. В тих черевиках я ходив до кінця війни, потім я ще виміняв светер, що багато спричинилося до збереження мого здоров'я.

Харків'яни часто мене відвідували в моєму бараці, я їм давав закурити, але незабаром я знову виїхав в командерівку.

Зібрали нас двісті в'язнів і сказали, що кудись поїдемо. Всі дуже боялися потрапити до Дори. Це був найтяжчий табір. На щастя, ми попали до Вуперталью, чистити вулиці. Вуперталь — гарне містечко в Західній Німеччині, у Вествалії, сім кілометрів від кордону з Голландією. Через місто пропливає річка Вупер, на берегах якої розташоване сімсоттисячне містечко. Понад рікою, в повітрі, по рейках проходив трамвай.

У місті була фабрика, де виробляли танки, і харчова база. Сюди привозили худобу, свині, тут їх забивали і вивозили на фронт. За два налети американців місто було зовсім знищене, тільки де-не-де виднілися фабричні комини. Розказували німці, що під час бомбардування загинуло сорок тисяч цивільного населення.

На краю міста стояла п'ятиповерхова школа, і нас туди завезли. В тому будинку зробили концтабір. Тут ми застали з двісті в'язнів. Тепер нас було вже чотириста. Більшість — українці з центральних і східних областей. Тут я зустрів знайомих і товаришів з Бухенвальду. Був там і мій односелець Іван Лапка, Людвік Мигаль, Дмитро Пищ, Теодор Химко і багато інших, назвиськ уже не пам'ятаю.

Попав я до команди, яка працювала в різні, де забивали худобу і свиней. Вибирали сюди найсильніших, бо робота була дуже тяжка: заносити сходами до вагона чверть корови або вола, зате годували нас дуже добре на місці праці. М'яса ми їли скільки хотіли, навіть пива давали. Часто ми ще й крали м'ясо і приносили в табір до загальної кухні. Нас, щасливців, було десять, майже всі українці.

При школі збудували ще один барак і привезли з Бухенвальду ще двісті в'язнів. Було нас там близько шестисот. Найбільше — українців. Поляків менше, і вже нас не чіпали. Навпаки, українці зі східних областей і рускі до поляків відносилися зневажливо. Не любили вони і нас, галичан, бувших горожан Польщі, називали нас поляками, тому що ми мали букву «Р». Були між ними комуністи, які називали нас фашистами, самостійниками, зрадниками «родіни». Прийде час, і всіх вас повбиваємо.

То були партійні активісти, таких було небагато. Велика більшість — то були хлопці з сіл, з колгоспів. Майже всі національно несвідомі, національна гідність їм була чужа, відсутня національна гордість. Вони називали себе «совецькими рускими», добре знали, що сказав Ленін на такому-то комуністичному партійному з'їзді, пам'ятали промови Сталіна, про Україну вони знали, що були петлюрівські банди, махновці й інші буржуазні банди, але совецька влада всіх їх знищила.

Одного разу на роботі стоїть поряд зі мною Альоша. Питаю: «Альоша, ти українець чи руский?» На те Альоша: «Я не українець і не руский, я донбасовець». «Нема, — кажу, — такої національності, дурак ти, Іван, нічого не розумієш». Питаю Мітьку, що стоїть поряд: «Ти руский чи українець?» «Руский, — каже Мітька. — Ну, еслі розібраться, то й українець, ну яка різниця, всі ми совецькі». В нашому гурті стоїть Михайло Іванович, старший вже чоловік, пр. Харківського університету. Слухаючи нашу розмову, похитав головою, каже: «Оце совецьке виховання». В них не було пошани до старших, поважних людей. Для них були авторитети лейтенанти-москвичі, Сергій і Іван, їх вони боялися і їх слухали.

Тут я переконався, як духовно, морально здеґрадована українська нація, особливо молодь. Значна частина навіть не уявляла, що може існувати самостійна Україна. Вони вірили, що без Росії Україна не втримається, бо її розберуть Німеччина, Польща, Румунія. Ми мусимо бути з рускими.

Однієї неділі ми не йшли на роботу, на таборовому подвір'ї збиралися групами і вели розмови. До мене підходить двох молодих хлопців із Кам'янець-Подільської області: Сашко Олійник і Петро Бойко. Сашко питає: «От ти, Іван, скажи, коли буде самостійна Україна?» Я без надумання відповідаю: «Самостійна Україна буде тоді, коли українці схотять». — «Та що ти! А хіба ж українці не хотять?» — «Хотять, та не всі, треба, щоб усі хотіли. Якби українці в сімнадцятому році були би пішли одним фронтом, були би створили державу, а то одні пішли з Петлюрою, другі з комуністами, з Махном і іншими отаманами, воювали між собою і всі попали в неволю». В розмову вмішався Петро Бойко: «Знаєш, Іван, зачим нам самостійна Україна? Самостійна Україна не отримається. Ми мусимо бути рядом з рускими». І таких було немало.

А от українські комуністи вірили, що комунізм обов'язково опанує цілий світ, що це — історична неминучість. З такими людьми тяжко було дискутувати, їх не переконували ніякі аргументи. Коли ми, західні українці, дорікали їм, скільки мільйонів Сталін виморив голодом, то дніпропетровський політрук Гадченко говорив, що так було треба. Куркуль заховав хліб, а товариш Сталін наказав забирати силою.

Коли ми їм доказували, скільки невинних людей комуністи знищили — інтелігенції, вчених, духовенства, то в них була одна відповідь: так було треба — знищити всякі ворожі елементи, всяких петлюрівців, коновальців і всяких ворогів народу. Товариш Сталін сказав: «Якщо на сто людей є один ворог народу, то треба знищити всі сто, аби не залишився ні один ворог».

Добре пам'ятаю Гадченка. Він особливо схвалював політику більшовизму, Сталіна, готовий сам знищити всіх, хто засуджував комуністичний терор. Говорив, що це єдино правильний метод боротьби з ворогами народу.

Було дуже боляче, сумно слухати таке від наших братів-українців, яких ми, галичани, збиралися йти визволяти з московських кайданів. Були і порядні хлопці, переважно сільські. Вони були свідками

голодомору 1932—1933 років. Пригадую одного молодого хлопця з Канева. Іван Байрак розповідав, як партійні активісти, сусіди навіть зайшли до їхньої хати й обнищпорили всі куточки. В печі був захований хліб — забрали, в кориті було трохи борошна — забрали, у горщиках була квасоля — все забрали. Отакі-то були вірні сталінські слуги. Він розповідав про жахливі сцени: як весною на полі за селом лежали мертві люди, як одна мати, простягнувши руку, хотіла зірвати кульбаби, так і застигла, а біля неї лежала помираюча дитина.

Я збирав гурт в'язнів різних національностей, давав Байракові тютюну і просив його, щоб він розповідав про ті страхіття. Людвік Мигаль перекладав на німецьку мову. Не всі вірили в ті страхітливі події, бо комуністи твердили, що то неправда, ніколи в Україні голоду не було, що це вигадка українських фашистів.

Поляки також збиралися гуртами і вели між собою розмови. Серед них було багато інтелігентів, високих урядовиків: адвокати, судді, лікарі, професори. Вони відокремлювалися від загальної маси, до українців не ставились так ворожо, як на Майданеку. Коли ми їм доводили, що польський уряд зробив українцям великі кривди, деякі з них визнавали, що то правда, але це була помилка польського уряду, по війні такого не буде. Вони були певні, що незабаром не тільки західноукраїнські землі повернуть до Польщі, а майбутні кордони Польщі по війні мають бути на Дніпрі.

Оті суперімперіалісти твердили, що «Польська» має бути від «можа до можа», бо це є історичні польські землі. Пам'ятаю, як один варшавський капраль говорив, що кожний поляк мусить убити двадцять німців і десять українців. Отакі бесіди можна було почути дуже часто. Але була одна тема, спільна для всіх, — їжа. Їжа снилася, про їжу говорили цілими днями на роботі. Найбільше любили розказувати поляки, які то в них були смачні страви.

У Вуперталі жилося трохи краще, але над нами майже кожної ночі гули літаки. На місто бомби не кидали, бо Вуперталь був уже розбитий. Але в'язнів зганяли до підвалу. Нас було так багато, що сиділи одні на одних до кінця тривоги. Це забирало декілька годин нашого сну. Минула зима 1943—1944 рр. Навесні в'язні почали втікати. За короткий час втекло сім поляків, і жодного не впіймали. Їм сприяли цивільні робітники: давали сміливцям одержу. Тому нас перевезли на початку літа 1944 року до Ельріху, коло Дори і Нордгавзену. Помістили нас в одноповерховому будинку, колишньому готелі. Поруч була велика

площа, обведена колючим дротом. Тут ми будували залізну дорогу. Працювали в чистому полі, робота була дуже тяжка: тільки-но в'язень на хвилину стане перепочити, «капо» нещадно б'є, і так ціле літо шість днів на тиждень, у дощ чи спеку, без відпочинку.

З волі доходили вістки: війна наближається до кінця. З'явилася надія, що скоро підемо додому, і це нас потішало. Але разом з тим були і жакливі вістки. Між вартовими, що нас охороняли, був один фольксдойч з Житомира, що знав українську мову. Одного дня на роботі Мітька харківський питає: «Коли закінчиться війна?» «А що вам з того буде? Як війна закінчиться, вас додому не пустять. Як німці війну виграють, то будете відбудовувати всі зруйновані міста, а як Гітлер війну програє — вас усіх знищать. Гітлер говорив: «Не повинно лишитися ні одного свідка з концтабору»». Він був певний, що німці війни не програють, що німці мають таку зброю, що за один день можуть знищити цілу Росію. Видно, Гітлер розраховував на атомну бомбу.

Коли американці висадилися на берегах Франції і створили другий фронт, німці вивезли арештованих французів до Німеччини. Одного дня пригнали до нашого табору п'ятдесят французів. Це була національна еліта: державні мужі, адвокати, лікарі, військові старшини, артисти й інші. Всі в цивільній одежі і добре виглядали. Перші дні поводитися дуже гордо, навіть був випадок, коли один офіцер вдарив есесівця в обличчя. За це його так побили, що він не міг піднятися з землі, копали ногами, як собаку. Оця французька інтелігенція в житті ніколи фізично не працювала, вони були тут дуже безпорадні, опущені, брудні, трималися в своєму гурті, були дуже непривітні до в'язнів іншої національності. Працювали вони в одній команді. Форарбайтером до них призначили польського капітана, який знав французьку мову. Пізніше вони його вбили. Французи любили їсти жаби. Як комусь пощастило зловити жабу, то француз в обмін віддавав маргарину.

Коли радянські війська зайняли Україну й Польщу, то з тих територій ніхто вже не отримував посилок. Французи, бельгійці, голландці та інші одержували посилки через Червоний Хрест. Але з них вони мало користали, бо рускі в них крали. Кожного ранку французи на них кричали, називали найгіршими словами, а рускі їм під ніс тикали дулю і обзивали такими словами, що я в житті подібного не чув.

Коли закінчили будувати залізницю на полі, мою бригаду перевели до Дори проводити рейки для вагонів, на яких вивозили з тунелю ракети (Ф-2).

Дора — місцевість біля Найдгавзену. Це гранітні гори, під якими були величезні тунелі, вириті в'язнями. Тисячі в'язнів там і загинули. В цих тунелях виготовляли ракети, які висилали на Англію. Тут були великі харчові магазини. В'язні постійно жили в тунелях, працювали в жахливих умовах. Назовні не виходили. На місце загиблих привозили з Бухенвальду інших. Дуже часто ту гору бомбардували американські літаки, але без наслідків. Щораз більше бомбардували станцію Найдгавзен. Команду, в якій я працював, везли направляти рейки, часом серед ночі. Майже кожного дня падав дощ, ми промокали до шкіри. З харчами було щораз гірше. Перестали давати хліб, навіть ту мізерну порцію. На станції, де ми працювали, стояли вагони з цукровими буряками. Ми почали красти буряки і їсти сирими. Це побачили вартові. Ми боялися, що нас покарають, але вони теж були голодні. Охоронці десь роздобули відро, набрали води, ми розпалили вогонь і варили буряки. Вартові їли разом з нами. Але це довго не тривало, може, два тижні. Ми були такі виснажені, знесилені голодом і холодом, що здавалося, нам приходить кінець.

Одного дня на дорозі зі станції до табору мені в очах потемніло, світ закрутився і я впав непритомний в болото. Мене занесли до табору. Вночі я відчув сильний біль голови, піднялася температура. Рано вже не міг встати на «апел», хоч бараковий немилосердно бив. Хлопці занесли мене на подвір'я, а по «апелю» занесли до приміщення, де лежали вмираючі. Лікар, теж в'язень, поляк, оглянув мене і сказав, що в мене запалення легенів. Кілька днів я пролежав напівпритомний, кашляв кров'ю, був дуже ослаблений. Товариші, що лежали поруч, потішали мене, що скоро прийде мені кінець, закінчатся мої страждання. Але мені дуже хотілося жити. Я вірив, що витримаю, що воля вже недалеко. У такому стані я пролежав понад тиждень. Коли температура впала до 38 градусів, мене забрали на роботу. Фронт наближався, і було видно, що скоро кінець війни. Есесівці ходили мовчазні, а в'язні жили надією на волю.

Десь на початку квітня на роботу вже не йдемо. Сидимо голодні і нетерпеливо очікуємо дня волі, але ми, українці, не дуже радіємо, до Сталіна вертатися не хочемо.

Одного дня по вечірньому «апелю» всім видали по п'ятнадцять цигарок. Ми дуже здивувалися, бо такого ніколи не було. Вночі ще добре не заснули, як нас підняли і вигнали на подвір'я. Командант табору сказав, що фронт недалеко і ми мусимо евакуюватися у безпечне місце. Доведеться йти пішки 50 кілометрів на добу. Хто чується, що не може йти на таку відстань, хай виступить, поїде поїздом. Я почував себе дуже ослабленим і виступив. Із шестисот виступили понад двісті. Нас відокремили від решти, дали по фунтовій пачці маргарини без хліба.

Так ми стояли на подвір'ї кілька годин під дощем. Коли почало світати, есесівці наказали шикуватися по п'ять і повели на станцію. Тут на нас уже чекали відкриті вагони для перевезення вугілля. В кожен вагон заганяли по сто в'язнів. Було дуже тісно, так що всі стояли. З 35-ти вагонів більшість була вже заповнена. Тут були в'язні із Дори й інших таборів. Падав дрібний дощ і за короткий час ми промокли до нитки. Так ми стояли у вагонах цілий день і ніч. Маргарину, що дали нам на дорогу, відразу поїли без хліба, дехто поміняв на цигарки. Вночі чули постріли: у сусідньому вагоні хтось пробував тікати, але сміливців тут же постріляли.

На другий день дощ ущух. Був гарний сонячний ранок. Десь коло полудня поїзд рушив. Ми їхали через ліс, виїхали в чисте поле. Нараз налетіли американські літаки, опустилися низько і почали обстрілювати поїзд. Вартові кинулися тікати, в'язні — за ними. Паровоз був розбитий, один есесівець і два в'язні вбиті.

Коли все скінчилося, охоронці стали заганяти нас до вагонів. Деякі хлопці під час стрілянини не тікали на поле, а зайшли до вагона, де есесівці зберігали харчі, забрали хліб. Коли есесівці помітили брак хліба, почали шукати. В кого знайшли хліб — того відразу стріляли. В моєму вагоні одному хлопцеві вдалося захопити буханець. Коли ревізія наближалася до нас, він розломив буханець на шматки і роздав. Мені теж попав кусень. Коли ревізори дійшли до вагона, я той хліб уже з'їв. Гадченкові, що сидів біля мене, пощастило знайти на полі торішній буряк, половинку він вділив

мені. Тим буряком я трохи притамував спрагу, яка дуже мене мучила, трохи підкріпився, і, може, це врятувало мені життя.

Ввечері пригнали паровоз і ми рушили далі. Доїхали до якоїсь станції недалеко містечка Целе Крайц Гарделген. Там стояли цілий день. Ні їсти, ні пити не давали. Ми були виснажені до краю. Дозволяли вийти з вагона у крайній потребі, але не всі мали силу. Я ще пересувався, попід вагонами знаходив кропиву, якийсь бур'янець, зривав і їв.

Біля нашого поїзда стояли вагони з картоплею. Ми дивилися на неї та міркували, як би то дістати. І придумали. В кожного була залізна ложка із загостреним об камінь держак, що служив за ніж. Ми тими ложками відкололи у вагоні кусень дошки, в дошку забили цвях і тим «інструментом» дзьобали по одній картоплині. Мені вдалося дістати дві картоплини. Хоч сира картопля дуже несмачна, але кому дісталася, їв з апетитом. Вартові того не помітили.

Ми перебували у вагонах два дні. В одному куті вагона скупчилися всі знайомі і радилися, як втекти, бо на життя надії нема. Мій близький друг, Василь Мартинюк, загадав рано вийти з вагона, назбирати недокурків, які вартові викидали за ніч, і закурити. З такими мріями сиділи, бо лягти не було місця. Спустилася темна ніч, туман такий, що не бачили один другого. Біля мене сидів Михайло Пиптюк з Косова, з другої сторони — Михайло Прибильський, чоловік середнього віку, він дуже побивався, що залишив четверо дітей. Я вже засинав, коли чую, що якийсь тягар придушує мене. То Михайло Пиптюк звалився на мене. Я його прошу: «Михайле, ти мене душиш!» Але він уже не чує, заснув навіки. Багато в'язнів рано вже не пробудилося, серед них і Михайло Прибильський. Василь Мартинюк вийшов з вагона і не повернувся. Що з ним сталося, я так і не дізнався. Може, вдалося втекти, може, убили вартові.

У вагоні почалося людоїдство. Живі різали тіла своїх мертвих товаришів і їли. Поруч мене дуже милий чоловік Іван тримає шматок людського м'яса і пропонує мені. Я зацікавився, не міг нічого відповісти, такий мене огорнув жах.

Рано, коли сонце піднялося високо, розвіявся туман, до нашого поїзда під'їхав бавер, привіз кілька мішків картоплі. Вартові наказали вийти з вагонів і підходити до мішка. Не всі в'язні вийшли. Третина вже не хотіла нічого. Хто ще відчував голод, підходили, есесівець

давав одну картоплину. Кожен гриз її з великою жадобою. Пригадую, як один француз відібрав картоплину в іншого. Це побачив «транспорт фірер» (провідник транспорту), кат, про якого я вже згадував, житомирський фольксдойч. Ця жадібна потвора людської крові відповідала за життя трьох з половиною тисяч мучеників. Він наказав французові клякнути на коліна. Нещасний покірно укланув, дивився на нього благальним поглядом, а той кат приклав до чола пістолет і застрелив. О, Господи, ніколи не забуду тої сцени.

Коли нас нагодували тією картоплею, наказали шикуватися по п'ять і виходити на дорогу. Ще не всі в'язні вийшли на дорогу, як раптом з'явилися американські літаки, почали кружляти над нами й обстрілювати. Всі в'язні і вартові порозбігалися по полю. Багато в'язнів пішли в напрямку села, і я з ними, але назустріч вийшли озброєні німці і відкрили по нас вогонь. Чи вбили когось, не бачив, бо мою увагу привернули мішки з картоплею, що була приготовлена для садження. Надрав я її повну торбу (кожний в'язень мав торбу, в якій носив їдунку, ложку і все своє майно).

Коли бомбардувальники відлетіли, есесівці позганяли нас до купи, вишикували по п'ять і повели на дорогу, що йшла попід ліс на захід. З трьох з половиною тисяч нас вижило, може, дві тисячі, решту залишилися мертвими в вагонах.

Десь кого полудня ми рушили. Хто не міг іти, того стріляли. За походом їхали баверські вози, на які кидали трупів. Так ми подолали, може, два кілометри, потім завернули до густого соснового лісу. Вузькою дорогою, такою, що можна проїхати возом лише в одну сторону, ми пройшли, може, триста метрів. Зупинилися на галявині. Вартові наказали сісти й оточили нас. На кожних десять в'язнів — один вартовий.

Вже від самого початку я планував утікати, чекав лише відповідного моменту. Зараз у мене була єдина й остання нагода, і я вірив, що втечу. До мене приєдналися два молоді хлопці, Михайло Войтків із Сокаля і Славко з Миколаєва, прізвища не пам'ятаю. На галявині посиділи, може, годину, і знову погнали нас лісом. Ми всі троє, що мали намір утікати, трималися разом в одній п'ятці, старалися потрапити під охорону звичайного вояка. Щойно зайшли в ліс — настала вирішальна хвилина. Воля або смерть! Я шарпнув Михайла за руку і щосили скочив у ліс, хлопці за мною. Вартовий два рази вистрілив, але не влучив ні в кого, може, й не хотів. Бігли

щодоуху, торба зачепилася за гілку, і я побіг без торби. Втрата велика, адже в ній були картопля, яку я прихопив на полі, ложка, ніж.

Ми пробігли густим лісом близько ста метрів від дороги, побачили рівчак і заховалися в ньому. Вирішили перебути тут до ранку, а тоді піти в напрямку села. Ми пролежали, може, півгодини, може, більше і чуємо недалеко він нас автоматні черги. То стріляли наших товаришів. О доле! Ми чулися щасливі, що врятувалися від смерті, але до волі ще далеко!

Лежали ми заціпенілі, перелякані, ледве живі. Накрила нас у тому лісі темна ніч. Було ще досить холодно, ми тулилися один до одного, щоб завітися. Нараз чуємо: недалеко від нас тріщать гілки і хтось наближається до нас. Ми перелякалися до смерті, напорошили вуха. Я заспокоюю хлопців, що це може бути дика коза. Бачимо: над нами людська постать, дуже помаленьку йде, тримається за дерева, нас не помічає. Я до нього півголосом: «Гей, хто ти?» Незнайомець впав біля нас. Виявляється, він також в'язень, як і ми, латиш, говорить по-російськи, називається Петя. Він розказав, що погнали їх далі лісом. Неподалік того місця, де ми втекли, була галявина. Тут їх зупинили есесівці, оточили і всіх постріляли. Петя впав під мертві тіла, непоцілений кулею, і так пролежав, поки зовсім не стемніло. Всі кати розійшлися, тоді Петя виліз з-під мертвих і пішов лісом. Доля і щасливий випадок привели його до нас, бо далі вже йти не міг.

Дочекались ранку, повставали і вирушили до села тією дорогою, якою прийшли сюди. Нас трьох ще йдемо, а Петя не годен. Що з ним робити? Лишити не можемо, нести — несила. І придумали. Знайшли великий патик, взяли за нього. Петя ще якось піднявся, вчепився руками за патик, і так ми вирушили в дорогу. Йшли дуже обережно, прислухалися до кожного шелесту. Сонце вже піднялося досить високо, гарний квітневий ранок. На краю лісу ми зупинилися, роздивилися довкола. На північ, може, за кілометр, розкинулося велике село. Треба перейти дорогу, по якій раз у раз проїжджають військові машини. Але ще небезпечно. Як врятуватися від голоду? На полі є мішки з картоплею, яку лишають на ніч. Вирішили дочекатися ночі, добратися до картоплі, розпалити вогонь тертям дерева об дерево. Але голод дошкуляє смертельно. Потяглися краєм лісу в східному напрямку, побачили купку сухих соснових гілок, от і буде з чого розвести вогонь. Рушили гілки, а під гілками глибока яма. Виявляється, що то якась криївка, вистелена соломкою. Полягали

ми на соломі і міркуємо, що далі робити. «От і знайшли собі готову могилу», — думаю. А помирати ох як не хочеться! Треба якось рятуватися. Хлопці залишилися у криївці, а я пішов на розвідку. Недалеко нашої криївки чую якісь голоси, іду далі — а там ціла армія: танки, зенітки, повно військових. «О, — думаю, — тут небезпечно». Підійшов далі у ліс і бачу купу здохлих домашніх тварин — дві свинки, ще зовсім цілі, вагою приблизно 30 кілограмів. Беру одну свинку і тягну до криївки. Яка то була радість! Своїми ножами-ложками розпороли, витягли нутроші, їмо з великим апетитом. Наїлися сирої печінки і думаємо, на яку хворобу поздыхали свинки, та прислухаємося, чи не болять в животі. Але ніякого болю не було, тільки чулися дужчими. Потім я пішов і приніс другу свинку. Після сирого м'яса дуже хотілося пити. Славко і Петя лишилися у криївці, а я з Михайлом пішли по картоплю.

Ідемо краєм лісу, бачимо: зовсім близько молодий чоловік оре плугом і співає польську пісеньку. Михайло направився до нього, поки дійшов, то він уже пішов до села. Трохи далі інший чоловік працює лопатою. Одягнений у фуфайку, на грудях здалека видно OST. Це наш. Михайло бігом до нього, пояснив, хто він, сказав, що тут у лісі є чотирьох — три українці й один латиш. Цей молодий хлопець з Михайлом зайшли до лісу, бо на полі було небезпечно стояти в кацетній одежі. Виявилось, що юнак — з Кривого Рогу, звати його Сашко. Він порадив нам до села не йти, бо вже були прийшли такі, як ми, і їх у селі постріляли. В селі є багато полонених українців, поляків, французів. Сашко дав нам сірники, пообіцяв постарати цивільний одяг для двох. А для других двох — він скаже полякам, що тут є двох поляків. У селі є багато поляків і вони постарать. Завтра раненько принесе на це місце і, може, щось поїсти.

Ми дуже зраділи, що маємо зв'язок зі світом. Вертаємося з Михайлом до криївки, а назустріч біжить Славко і каже, що до нашої криївки прийшли пацани. Які пацани, питаю, та оті зі штілетами, побачили нас і з криком побігли до села. Треба якнайшвидше змінити місце, забираємо свинку. Петя вже помаленьку йде сам, і йдемо в глибину лісу. Примістилися під високим деревом, розказали про зустріч із Сашком. Сірники вже маємо. Назбирали сухих соснових гілок, потім наклали сирого гілля, зробили будку, щоб не було видно вогню. Розпалили вогонь, напекли картоплі і м'яса, добре наїлися і полягали спати. Тулилися один до одного, було тепліше.

Рано я і Михайло пішли на зустріч з новим знайомим. На умовленому місці недовго чекали. Приніс нам Сашко двоє цивільних убрань — один светер, один жакет і двоє штанів. Коло дванадцятої години один поляк має принести одержу ще для двох і, може, якісь харчі. Сашко сказав, що фронт уже зовсім близько, можливо, сьогодні прийдуть американські війська. Це було 12 квітня 1945 року. Ми повернулися до свого місця, переодяглися.

В полудень я з Михайлом, бо Славко не знає польської мови, йдемо зустрітися з поляком. Підходимо, а там два німці збирають сухі дрова. З поляком ми не зустрілись, повернули на своє місце. Десь коло години третьої пополудні чуємо сильний шум літаків. Глянули вгору — летить їх ціла хмара в наш бік, кружляють просто над нами. Водночас чуємо гуркіт моторів, аж земля здригається. То під'їхали танки на дорогу, що йшла попід ліс. Ми не знали, що недалеко нашої криївки йде дорога лісом, на якій улаштовуються німецькі війська.

Коли американці почали скидати бомби згори, танки під'їхали під ліс і почали бити. Німці стали чинити шалений опір американцям. Ми опинилися між двома лініями вогню.

Німці почали бити із зеніток по американських літаках, ті відповіли градом бомб. Зчинився страшний бій зовсім близько від нашої схованки. Ми лежимо в рові, зацікавили, тільки дивимось один на одного.

Як довго це тривало — не знаю, бо був знепритомнів. Було вже пізно по полудню, коли все затихло. Раптом чуємо голоси незрозумілої мови. Бачимо трьох чи чотирьох (уже не пам'ятаю) вояків. Вони помітили нас у рові, намірили на нас кріси, підійшли до нас, щось говорили, обшукали кожного і показали нам рукою йти у східному напрямку.

Славко і Михайло пішли, а я залишився з Петром, бо він не міг уже йти. Згодом я зустрів Михайла в Галендорфі, в таборі, де зібралися три тисячі тих, що не хотіли вертатися до Сталіна. Славко повернувся додому.

Коли вже зовсім стемніло, я вирішив піти до села, адже там тепер американці. Петя зовсім знесилений, ходити не може. Я також ледве тримаюся на ногах. Вирішив іти сам, може, дістану щось їсти і розвідаю, яка ситуація в селі. Вийшов на поле — нікого не видно, тихо, аж страшно стало, але йду. Підійшов до першої хатини край

села, постукав до дверей. Двері відчинили, в хаті двоє стареньких. Побачили мене, зарослого, худого, перелякано запитали, хто я, звідки. Німка каже, що вони бачили, як в'язнів гнали до лісу, чули, як розстрілювали. Дали мені шматок хліба і молока. Я вже три роки не бачив молока. Попросив ще одне горнятко. Став ніби дужчий. Подружжя з плачем проклинали Гітлера, який занапастив Німеччину, а сам утік до Японії. У них було три сини: двох загинули під Сталінградом, а третій пропав безвісти. Німець дав мені трохи тютюну і запропонував у них переночувати, а рано йти до села, в селі є багато українців і поляків. Я подякував їм і пояснив, що в лісі є ще «камрат», який не може йти, і попросив для нього шматок хліба і молока. Я подякував і пішов до лісу.

Надворі була темна ніч. Так не хотілося вертатися до лісу. Але лишати товариша недолі не годиться.

Приніс хліб і молоко. Петя трохи підкріпився, але стояти на ногах все одно не зміг. Я вирішив — рано піду сам до села, може, когось знайду, щоб привезти Петра.

На другий день була неділя, гарний, сонячний, весняний ранок, у небесах співали жайворонки, ніби сповіщали, що війна вже закінчилася. Але я з Петром сиділи ще в лісі біля багаття і пекли картоплю. Десь кого полудня лишаю Петю і йду сам до села. Наближаючись до села, чую спів, співають хлопці і дівчата українські пісні. З радості я аж підскочив і засміявся сам до себе. Йду на голос пісні. Заходжу в двір багатого бавера, а там повно хлопців і дівчат, грають на гармонію, танцюють і співають, вони вже вільні, нічого не роблять. Підходжу до гурту і бачу — Женя. Яка радість! «Хто ще живий із наших хлопців?» — питаю Жені. «Мітька харківський, Грицько київський, Микола-циган, Гадченко, твій коришок Василь і ще кілька, вони всі тут, всіх п'ятнадцять, майже всі українці. Ані одного француза».

Женя показав мені, в котрій хаті можна знайти Василя. Йду туди, серце з радості аж тріщить. Бачу: з хати виходить Василь, в цивільному одязі, підголений. Я аж крикнув, Василю, ти живий! Ми обнялися, і сльози радості покотилися з очей. Він отого критичного ранку, перед розстрілом в'язнів вийшов з вагона, був такий туман, що носа не видно. «Вартовий відвернувся, а я, — каже Василь, — пішов у туман навімання. Дійшов до цього села, побачив на подвір'ї крайньої хати двох жінок, які розмовляли по-українськи. Я підійшов до них, вони,

побачивши мене, перелякалися мого вигляду. То були дівчата з Волині, вивезені на роботу до Німеччини. Вони мене заховали в клуні у солому і там годували». Отак врятувався Василь.

З того часу, як до села прийшли американці, перелякані німці не знали, що з ними буде. Всі невільники-остовці, поляки, французи та інші вже нічого не робили, забирали у німців, що могли. Я розказав про Петю Василю. Він покликав одного поляка, що їздив кіньми. Я з двома хлопцями поїхали до лісу і привезли Петю до села. Бідолаха дуже мені дякував, що я йому врятував життя. Що з ним сталося потім — не знаю, бо нас, в'язнів концтаборів і полонених, згодом перевезли до Гарделегена.

Я пішов шукати товаришів, які уникли смерті. Із трьох з половиною тисяч в'язнів з цілого транспорту врятувалося тільки п'ятнадцять і нас чотирьох — я, Славко, Михайло і Петя. Всі — українці. У транспорті було багато французів, але всі вони загинули. Тих, що померли з голоду в вагонах, і тих, що падали на дорозі, завезли на поле. Там стояла якась клуня, їх поскидали на купу і мали спалити. Але не встигли. Американці наказали поховати кожного в окремій могилі і на кожній поставити дерев'яний хрест. Таких хрестів було тисяча сто шістнадцять. За один день на полі з'явився великий цвинтар. Його фотографії були в американських журналах. На жаль, у мене не збереглися. Для тих, кого розстріляли в лісі, викопали велику яму, їх тіла загорнули бульдозерами до спільної могили.

Так закінчився смертний похід. Скільки матерів не дочекалися своїх синів, скільки сиріт не дочекалися своїх батьків, а жінок — своїх чоловіків! Ніколи вони навіть не дізнаються, де їх поховано. Фашистські варвари хотіли стратити усіх свідків гітлерівських катівень, щоб світ ніколи не дізнався про їхні фабрики смерті. Але всіх знищити не встигли. Доля вирішила інакше. Свідки залишились, і головних катів судили у Нюрнберзі на очах усього світу.

Ми перебували в тому селі два дні. Потім американці перевезли нас — колишніх в'язнів концтаборів і полонених — до повітового міста Гарделеген. Там були велика військова база, шпиталь, до якого привозили ранених з фронту. Сюди прибували рекрути, тут відбували

військовий вишкіл, звідси їх відсилали на фронт. Були тут і магазини з харчами для війська.

Щодня до того табору, де нас примістили, прибували полонені різних національностей. Найбільше — руских. Місця було багато. Ми з Василем узяли собі кімнату в шпиталі на поверсі.

Коли вже влаштували кімнату, пішли шукати харчі й одяг. Довго не треба було шукати, бо недалеко була база, в якій було ще багато продуктів. Там ми набрали, скільки могли занести, м'ясних і яринових консерв, макаронів і цукру, занесли до своєї кімнати.

Потім пішли шукати одержі й знайшли магазин, в якому було повно одержі, білля і взуття. Тут рекрути здавали свою цивільну одержу і взуття, а їм давали військовий уніформ.

Велике приміщення було завалене валізами з одержею. Ми вибрали собі найкращі речі: вбрання, білля і плащі, набрали одержі, скільки могли занести до кімнати. Тепер ми наїлися, оділися, але що нам далі робити?

Через кілька днів усі полонені, крім радянських, виїжджають до своїх країн, до родин. Нам, українцям, було дуже сумно, що не можемо, як інші народи, повернутися на свою батьківщину.

Поляки теж не хотіли вертатися, тому що Польщу зайняли комуністи. Що ж нам робити? Що з нами буде? Вертатися до Сталіна — страшно подумати. Багато поляків лишається в Німеччині, планує виїхати на роботу до Франції. Отак ми журилися, а тим часом до табору напливає маса народу. Найбільше радянських полонених. Від баверів приходять робітники, дуже багато українців зі східних областей, хлопців і дівчат з Галичини. Радянські полонені десь роздобули військову уніформу, понашивали собі погони, поробилися лейтенантами, майорами. Вони організували комітет за повернення «на рідину». Роблять списки людей, які хочуть повернутися на батьківщину, потішають, що скоро всі поїдемо. Але не всі радіють. Познайомився з одним майором з Києва. Він не хоче вертатися до ката Сталіна, каже, що радше вкоротить собі віку, а до Сталіна не повернеться. Десь роздобув мотоцикл, ганяє, як божевільний, хоче забитися, але не забився, повернувся на «рідину».

В таборі зібралося понад п'ять тисяч людей, зробили збірний пункт. Звідси відправляли додому. Спочатку забирали військово-полонених, цивільним також довелося чекати недовго. Одні радіють, інші не хочуть їхати. Нас, бувших громадян Польщі, не силують,

але агітують повертатися. Запевняють, що нічого злого ніхто нам не заподіє. Сталін усім прощає, обіцяє, що в Радянському Союзі буде така демократія, як в Америці, буде дозволена релігія, відкриють всі церкви. Багато повірило і поїхало, але більшість, особливо із західних областей, не хотіла.

Зайшов до мене Мітька харківський і намовляє їхати додому. Ваня, що будеш тут робити, їдь з нами, ми завтра виїжджаємо, скорше вернешся, менша буде кара. Мітька, кажу, за що кара, я не поповнив ніякого злочину. Ну, знаєш, товариш Сталін сказав, що всі зрадники «родіни» будуть покарані. Я не зрадив ніякої родіни, за що ж кара? Товариш Сталін сказав, що всі ті, що були в Германії, то зрадники, вони повинні були йти в партизанку, а не виїжджати в Германію.

Багато людей із плачем поверталось. Я вирішив не повертатися ні за яку ціну. Ми вже знали, що Сталін усіх, хто був у Німеччині, зарахував до зрадників «родіни». Але що робити в розгромленій Німеччині? Ця думка не давала спокою. Гарделеген-табір ліквідують, тих, хто не їде додому, перевозять в інше місце.

Ми з Василем приєдналися до польських військовополонених і кацетників і виїхали з ними до Таргелінде на березі ріки Ельби. Там нас було небагато, але спокою і тут не мали. Одного дня приїхали дві машини, казали сідати до них, повезуть нас в інше місце. Цивільні посідали й поїхали, а військові і кацетники лишилися. Один військовий поляк поїхав мотоциклом простежити, куди їх повезли. Виявляється, на територію, зайняту Радянською армією.

Один хлопець якось утік, переплив ріку і повернувся до нас. Розказував, що на цій території бараки, обведені колючим дротом, охороняються вартовими. Полонених і цивільних допитують цілими ночами, судять за зраду «родіни» і висилають на примусові роботи. За кілька днів повернулися до нашого табору двоє дівчат, дивом їм вдалося вирватися з рук НКВД. Розповідали, як над ними знущалися енкаведисти, обрізали їм коси, гвалтували. Там засуджують людей на чотири роки і висилають на примусові роботи.

З Таргелінде нас на прохання польських офіцерів перевезли до Стендалю, примістили у військових казармах. Українці не признавалися до своєї національності, бо поляки їх переслідували. Одного українця полька пізнала, заманила до парку, тут на нього наскочили два поляки і вбили багнетами.

Невдовзі цю територію зайняли совіти, і нас перевезли далі на захід, до Зальцгітера. Ми, три українці, були серед поляків у постійному страху. Але скоро знайшли табір, де зібралися три тисячі українців, в Галендорфі. Тут ми почувалися безпечніше. Серед нас було багато інтелігенції із східних областей. Були вчителі, професори, лікарі, священники й інші. У таборі ми налагодили культурне життя: побудували дві церкви — православну і греко-католицьку, організували школи — народну і гімназію. Був тут театр, кожного тижня відбувалися концерти й вистави. Виступали артисти: подружжя Тагаєвих з Харкова, з Києва — Григорій Манько, незрівнянний Карась із «Запорозжя за Дунаєм», його дружина — піаністка. Був гарний хор, яким деригував Ізидор Луковський.

Був це якнайкраще організований табір на цілу англійську зону. Тут я перебував до травня 1949 року, брав активну участь у громадському житті, у суспільно корисній праці. У 1949 році виїхав до Канади, проживаю у місті Торонто і згадую завжди колись пережите, побачене.

Нічого в житті я не бажав, лише щоб у мене і мого народу була вільна, незалежна держава Україна. До цього прагнув, готовий був за це боротися до останнього подиху. І за це мене катували, вбивали, розстрілювали більшовики, німці, поляки.

Тепер я щасливий і дякую Всевишньому, що дожив до того часу, коли сповнилася мрія дідів і батьків наших — Україна є і завжди буде. Бо як нема сили, яка зупинила б Землю в обороті довкола Сонця, так нема сили, яка зупинила б українську націю в змаганню до самостійного життя.

Торонто, 30 червня 1996 року.

ЗМІСТ

Від автора	5
------------------	---

ЧАСТИНА I

Під польським режимом	6
Арешт	9
Війна	16

ЧАСТИНА II

Прихід Червоної армії	20
У Станиславській тюрмі	23
* * *	39

ЧАСТИНА III

Україна під гітлерівським фашизмом	41
Третій арешт	44
* * *	52
Майданек	55
Лікарська комісія	62
Бухенвальд	63
* * *	78
* * *	85

Іван ДРОГОМИРЕЦЬКИЙ
В'ЯЗНЕМ
ПІД ТРЬОМА РЕЖИМАМИ

Літературне редагування *Ярослава Довгана*
Верстка *Ярини Кришталович*
Коректура *Алли Журави, Лідії Левицької*

Підписано до друку 03.09.2003. Формат 70х100/32.
Гарнітура «SchoolBook». Умовн. друк. арк. 3,55.

Дрогомирецький І.

В'язнем під трьома режимами. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. — 90 с.

ISBN 966-668-059-9